

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԹՂԹԱԾՐԱՐՆԵՐԸ

Գարեգին Նժդեհի դատական գործը

Նշանավոր ազգային և պետական գործիչ Գարեգին Նժդեհի քաղաքական գործունեության վաղ շրջանը համեմատաբար թերի է ուսումնասիրվել: ՀՅ Դաշնակցության Մեծ դատավարության ընթացքում ստեղծված նրա դատական գործի հրապարակումը գալիս է լրացնելու այս բացը:

Գարեգին Նժդեհը (Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին Նախիջևանի գավառի Կզնութ գյուղում՝ քահանա Տեր-Եղիշեի ընտանիքում: Նրա նախնիները՝ Գուլյենք, Նախիջևանի գավառ են տեղափոխվել Պարսկահայքի Սալմաստ գավառի Գըրլջա (Կիզիլճա) գյուղից՝ 1829-1830 թվականներին: 1894-1895թթ. Կզնութ գյուղի ծխական դպրոցում սովորելուց հետո, պատանի Գարեգինը 1902թ. ավարտել է Նախիջևանի քաղաքային ռուսական դպրոցը, իսկ 1903 թվականին՝ Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիան: Հենց Թիֆլիսում ուսանելու տարիներին էլ նա հավանաբար ընդունվել է ՀՅ Դաշնակցության շարքերը: Ինչպես ինքն էր հետագայում վկայում՝ «Հայոց Հեղափոխական շարժմանը միացել եմ 17 տարեկան հասակից՝ իբրև գիմնազիստ»¹:

Թեև Նժդեհի ՀՅԴ շարքերն ընդունվելու հստակ թվականը հայտնի չէ, բայց տրամաբանորեն պետք է եղած լինի 1903-1904թթ., այսինքն՝ մինչև Բուլղարիա և Պարսկաստան (հատկապես՝ վերջինը) անցնելը, ինչի օգտին է խոսում նաև վերը նշված վկայությունը, քանզի «Հայոց Հեղափոխական շարժում» ասելով՝ Նժդեհը նկատի ուներ հենց ՀՅԴ-ն: Այս առիթով հիշատակենք նաև Կարո Գևորգյանի կարծիքը. «Արդեն իսկ դաշնակցական (Նժդեհը-Ա. Հ.) 1904թ. դրված է Սալմաստ իբրև կուսակցական քարոզիչ»²: Վերջին շրջանի ուսումնասիրողներից Կարո Հովհաննիսյանը նույնպես պնդում է, որ Նժդեհը «1904-ին կրնա ընդունվի ՀՅԴ շարքերը, կանցնի Սալմաստ իբրև կուսակցական քարոզիչ»³:

Ինչո՞ւ Նժդեհն ընդունվեց հենց ՀՅԴ շարքերը: Հայտնի է, որ այն ժամանակ հայ քաղաքական կյանքում կային նաև այլ կառույցներ և ուժեր: Վերջիններիս դերը և գործունեությունը սովորելու մտադրություն չունենալով՝ հարկ ենք գտնում նշել, որ հայոց ազատագրական պայքարում իր ունեցած առաջատար դերակատարումով 20-րդ դարի սկզբներին ՀՅԴ-ն դարձել էր այն քաղաքական առանցքը, որի շուրջն էին համախմբվում ազգային նպատակների համար պայքարող անհատները:

1 Նժդեհ Գ., Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 276:

2 «Ամենուն Տարեգիրք», Պեյրուք, 1958, էջ 669:

3 Նժդեհ Գ., Լեռնահայաստանի գոյամարտը, Պեյրուք, 1999: Առաջաբան, էջ 15:

Քիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

ՎԵՄ համահայկական համերկ

1904թ. անցնելով իր նախնիների հայրենիքը՝ Ատրպատականի Սալմաստ գավառը, «Վրեժի» կենտրոնական կոմիտեության առանցքային դեմքի՝ Ստեփան Թաղևոսյանի (Սամսոնի) հետ համախորհուրդ, նա սկսեց գործել իբրև կուսակցական քարոզիչ: Փաստորեն, Սալմաստը դարձավ Նժդեհի կազմակերպական ունակությունների թրծման առաջին դարբնոցը:

Այս առթիվ հարկ է ընդգծել, որ թեև Պարսկաստանը հայ ազատամարտի պատմության վաղորդայնից կարևոր հենակետ է եղել, բայց նրա ու մանավանդ՝ Սալմաստի շրջանի դերն առանձնապես կարևորվեց հենց 1903-1904թթ.: Այդ տարիներին Սասունին օգնության հասնելու համար կազմակերպված մի շարք անհաջող հայդուկային անցումներից հետո, Երկրի հետ կապը պահպանվում էր առաջին հերթին Սալմաստ-Վան գծով: Ինչ խոսք, մման մթնոլորտը Նժդեհի համար դարձավ հեղափոխական պայքարի իսկական դպրոց: Ավելին, անհրաժեշտ է նշել, որ մարտական գործից գատ, նա ակտիվորեն մասնակցեց նաև շրջանի կուսակցական աշխատանքներին՝ մասնավորապես «Վրեժի» 1904թ. Շրջանային ժողովին⁴:

Սալմաստում ստանալով առաջին մարտական կոփվածությունը՝ Նժդեհը հետագայում՝ 1906-1907թթ., Բուլղարիայում մասնագիտորեն հմտացավ ռազմական արվեստում: Մինչ այդ արդեն հայ և բուլղար-մակեդոնական շարժման գործիչների միջև սերտ համագործակցություն գոյություն ուներ: Ռոստոմի ջանքերի և բուլղար հեղափոխականների աջակցության շնորհիվ Բուլղարիայում դաշնակցական մարմինների տրամադրության տակ էր դրվել մի զինվորական վարժարան: Ուստի, ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոն և Բալկանների կենտրոնական կոմիտեն Ներքին մակեդոնական հեղափոխական կազմակերպության (ՎՄՌՕ-ի) համաձայնությամբ (և Բուլղարիայի կառավարության գաղտնի հավանությամբ) որոշել էին հայ երիտասարդներին ուղարկել Սոֆիայի մոտակայքում գտնվող Կնյաժևոյի Ֆերդինանդ թագավորի անվան Պահեստի սպաների ռազմական վարժարան: Ավելին, շուտով բուլղար-մակեդոնական շարժման առաջնորդ Բորիս Սարաֆովի աջակցությամբ Դուբնիցայի շրջանում (թուրք-բուլղարական սահմանի մոտ) հիմնվեց ՀՅԴ գաղտնի Ձինվորական դպրոցը, որը, սակայն, գործեց միայն 1906-1907թթ.⁵:

ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեի նյութական աջակցության շնորհիվ Կնյաժևոյի սպայական դպրոց ուղարկվեցին 4 հայեր⁶, որոնցից մեկը Նժդեհն էր, որն այնտեղ էր ընդունվել իր վկայությամբ՝ «Մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի եւ Լիապով Գուրիինի միջնորդությամբ ... Դմիտրի Նիկոլովի անունով»⁷:

Իսկ ՀՅԴ Ձինվորական դպրոցի ղեկավարը բուլղարական բանակի հարյուրապետ Պողոս Պողոսյանն էր, նրա օգնականը՝ Նժդեհի ծննդավայր Կզնուքի երկրորդ քահանայի որդի Ռաշիդը: Ի դեպ, Ձինվորական դպրոցում Ռաշիդի գործունեությունը բավականին տխուր ավարտ ունեցավ, փաստ, որը խստորեն քրննադատվեց նաև ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում⁸:

Ձինվորական դպրոցում ուսուցումը ընթանում էր գորանոցային պայմաններում՝ օրական 15 ժամ տևող դասերով: Ուսումնասիրվող առարկաներից նշենք

4 Ա. Ը., Նժդեհ, Պեյրուք, 1968, էջ 20:

5 Մանրամասն տես Մարտիկ Յովհաննիսեան, 3. 3. Դաշնակցութեան զինուորական դպրոցը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1931, փետրուար, ք. 4:

6 Կնյաժևոյի բուլղարական պետական զինվորական դպրոց Գ. Նժդեհից գատ ընդունվեցին թռուցիկ Գևորգը (Աբրահամյան), Արշակը, Թորգոմը (գորավար Թորգոմ), Ռաշիդը (Տեր-Մաթևոսյան – Պանով)

7 Նժդեհ Գ., Երկեր, հ. 2, էջ 276:

8 Տես Նիւթեր 33Դ պատմութեան համար, հ. 3, էջ 158: Դպրոցի փակման մեղավորը Ռաշիդն էր, ով վաճառել էր դպրոցի գույքի հիմնական մասն ու սննդամթերքը և փախել: ՀՅԴ Բալկանների կենտրոնական կոմիտեն մահապատիժ էր վճռել, բայց այդպես էլ նա չգտնվեց: Նժդեհի և Ռաշիդի տարածայնությունների մասին տես Ա. Ը., Նժդեհ, էջ 22:

հետևյալները. 1. հետախուզություն, 2. զինվորական լրտեսություն, 3. ռազմավարություն, 4. մարտավարություն, 5. զինվորական պատմություն, 6. հայոց և հեղափոխական պատմություն, 7. պայթուցիկ նյութեր, 8. մանկավարժություն: Ընդ որում, հիշատակելի է, որ այս ծրագիրը վավերացրել էր Բուլղարիայի զինվորական նախարարը: Դպրոցի ծախսերը հոգում էր ՀՅԴ Բաղկանների կենտրոնական կոմիտեն⁹:

Այստեղ տեղին ենք գտնում հիշատակել 1906թ. հոկտեմբերի 16-ին Սոֆիայից մորը և եղբորը՝ Լևոնին, Նժդեհի գրած նամակի մասին: Ոգևորությամբ նշելով դպրոցում տիրող դրության մասին նա մասնավորապես նշում էր, որ ինքը իրավունք չունի մինչև հիմա տարի ամուսնանալ, քանզի «Դաշնակցությանը երդում է տվել»¹⁰:

Այսպիսով, հիշյալ վարժարաններում Նժդեհը ստանում է հիմնավոր զինվորական կրթություն, ինչն էլ հետագայում նրա մարտական գործունեության հաջողության հիմքն է դառնում: Արդեն որպես համակողմանիորեն պատրաստված գործիչ, նա 1907թ. նոյեմբերին վերադառնում է Կովկաս՝ Մեքաստացի Մուրատի հետ Երկիր անցնելու համար: Սակայն, նկատի ունենալով Իրանական հեղափոխությանը ՀՅԴ ակտիվ մասնակցության հեռանկարը, նրան կրկին ուղարկում են Պարսկաստան՝ Թավրիզ-Սալմաստի շրջան, իբրև կուսակցական գործիչ և ֆիդայական խմբերի կազմակերպիչ: Պարսկաստանում Նժդեհի գործունեությունը բարձր է գնահատվել այդ շրջանում Թավրիզում գտնվող Մեքաստացի Մուրատի, Եփրեմ Խանի և Ստեփան Թադևոսյանի (Սամսոնի) կողմից¹¹:

Ուսումնառության ավարտից հետո ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի որոշմամբ Նժդեհը նշանակվել էր Ստեփան Թադևոսյանի օգնական: Նրանց պարտականությունն էր Սալմաստում կատարվող աշխատանքների ղեկավարումը և գործունեության ընդհանուր ուղղության որոշումը: Նվիրյալների այս գույգին սկիզբ առած հեղափոխության պայմաններում հաջողվեց 60 հոգանոց խմբով Սալմաստի հայությանը զերծ պահել քրդերի թալանից և տեղական իշխանությունների կամայականություններից: Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1908թ. հուլիսին եղբորը՝ Լևոնին գրած նամակում անկեղծորեն բնութագրելով իր գործունեությունը, նշում էր, որ ինքը «հեղափոխական անհատներից մեկն է եւ այժմ աշխատում է հեղափոխության ասպարեզում»: Ըստ այդմ, Նժդեհը իրեն անչափ կապված էր համարում իր վրա դրված պարտականությանը՝ ինչի հետևանքով անկարող էր թողնել և հեռանալ գործից, ինչը նրա խորին համոզմամբ «աքսիոմա է»¹²:

Սակայն, Սալմաստում նկատվող զենքի պակասը լրացնելու համար Նժդեհը 1908թ. օգոստոսի վերջին վերադարձավ Կովկաս և Արաքսն անցնելուց հետո, սեպտեմբերի 6-ին ձերբակալվեց Հին Ջուղայի մոտ գտնվող Վերին Ագա գյուղում, իր եղբոր՝ Լևոնի տանը¹³: Ձերբակալությունը տեղի ունեցավ Նժդեհի հետ տարածայնություններ ունեցող գյուղապետի օգնական Մեսրոպ Շահնազարովի¹⁴ ամբաստանությամբ, ինչը, սակայն, կարծում ենք, ցարական ոստիկանության համար սոսկ հարմար պատրվակ էր: Նժդեհի նման դաշնակցականին լիժիններն ամենևին չէին կարող ազատության մեջ թողնել:

Նժդեհը բանտարկվում է Նախիջևանում, ուր ավելի քան մեկ և կես տարի մնա-

9 Տե՛ս մանրամասն՝ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 49, թթ. 1-2:
10 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թ. 533:
11 Ա.Օ, Նժդեհ, էջ 25:
12 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թ. 554:
13 Ավոն իբրև Նժդեհի ձերբակալման թվական է նշում 1909-ը: Տե՛ս Ա.Օ, Նժդեհ, էջ 34: Նրան հետևելով նույնն է կրկնում նաև Վարդազ Առաքելյանը: Տե՛ս Առաքելյան Վ., Նժդեհ, Եր., 1989, էջ 9: Մինչդեռ, ստույգ թվականն ըստ դատական գործի 1908թ. սեպտեմբերի 6-ն է:
14 Այս մատնիչին ՀՅԴ տեղական խմբի ջանքերով փոխարինեց Նժդեհի ազգական Անդրեաս Ներսիսյանը:

լուց¹⁵, և Երևանի միջանկյալ բանտից¹⁶ հետո, 1910թ. հոկտեմբերի կեսին փոխադրվում է Նովոչերկասկի, իսկ վճռի կայացման համար՝ Սանկտ Պետերբուրգի բանտ: Նժդեհին Լիժնիը գրեթե մեկ տարի «անտեսել էր» և միայն 1909թ. հունիսի 22-ին որոշեց ներառել ՀՅԳ Մեծ դատավարության մեջ ընդգրկված ամբաստանյալների ցանկում¹⁷: Եվ արդեն 1909թ. հուլիսի 8-ին Նախիջևանում Նժդեհին ներկայացվեց մեղադրանք ու որոշվեց իբրև նրա խափանման միջոց պահպանել կալանքը¹⁸: Որպես մեղադրանքի հիմք ներկայացվում էին Նժդեհի նամակները, նրա մոտ գտնված ՀՅԳ Մրգաստանի (Երևանի) շրջանային ժողովի բանաձևերը, Մ. Շահնագարովի ամբաստանությունները:

Գատական գործում Նժդեհին վերաբերվող նյութերը ձեռքարկության և հարցաքննությունների արձանագրություններ են, ամբաստանյալի կատարած միջնորդություններ, վկաների ցուցմունքներ, 1906-1910թթ. մորը և եղբորը գրած նամակների բարգամություններ, պաշտոնական մեղադրանք, դատական որոշումներ:

Այդ նյութերը լուսաբանում են Նժդեհի կուսակցական գործունեության և բանտային կյանքի որոշ դրվագներ, ինչն իր հերթին հնարավորություն է ընձեռում նախնական պատկերացում կազմել Գարեգին Նժդեհ գործչի մասին:

Գատաքննության ընթացքում Նժդեհն ընդհանրապես մերժում էր իրեն ներկայացված բոլոր մեղադրանքները, ժխտում ՀՅԳ Զինվորական դպրոցում ուսումնառության փաստը (միաժամանակ ընդունելով բուլղարական պետական ռազմական դպրոցում սովորելու հանգամանքը), ձգտում էր քողարկել ՀՅԳ-ին իր պատկանելության վերաբերյալ գլխավոր մեղադրական կետը (չընդունելով գործում առկա նամակների՝ իր հեղինակությունը և պնդելով, որ Մ. Շահնագարովի կողմից դրանք կեղծվել են): Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ կուսակցական ծածկագրության դպրոցով անցած Նժդեհն անգամ՝ 1910թ. մարտի 27-ին մորը գրած նամակում նշում էր, որ ինքը ՀՅԳ-ից «այնքան է հեռու եղել, որքան երկինքը՝ երկրից»¹⁹: Ինչ վերաբերում է Մ. Շահնագարովի ամբաստանություններին, ապա նույնիսկ վերջինիս ազգականները Նժդեհի դեմ ցուցմունք չտվեցին: Ավելին, 175 կնույթիներ Նժդեհի գործունեության վերաբերյալ ցարական իշխանություններին ուղղված դրական հանրագիր էին ստորագրել: Անշուշտ, այս հանգամանքը պետք է բացատրել Նժդեհի և ՀՅԳ կառույցի վայելած հեղինակությամբ:

Ինչևէ, նաև՝ Նժդեհի որդեգրած պաշտպանական մարտավարության շնորհիվ, 1911թ. մայիսի 28-ին Ն. Լիժնի կազմած մեղադրական ակտում նրան առաջադրվեցին համեմատաբար մեղմ մեղադրանքներ: ՀՅ Դաշնակցության Մեծ դատավարության մեջ Նժդեհը գլխավոր մեղադրյալներից չէր և նա սոսկ ամբաստանվում էր 1908թ. պետականի փոխարեն՝ մասնավոր դպրոց բացելու մասին համագյուղացիներին կոչ անելու, ՀՅԳ օգտին հարկադիր դրամահավաքներ կատարելու և ՀՅԳ Մրգաստանի շրջանային ժողովի բանաձևերը պահպանելու մեջ²⁰:

1912 փետրվարի 23-25 Պետերբուրգում լսվում է Նժդեհի դատական գործը: Այս մասին ուշագրավ վկայություն է հաղորդում ժամանակակից Հակոբ քահանա Մառիկյանը. «Փետրվարի 23-25-ը իրար ետևից կանչվեցին 20-25-րդ խմբերը: Մրանցից Գարեգին Տեր-Հարությունյանը հայտնեց, որ ճիշտ է, ինքն ավարտել է զինվորական արհեստը Բուլղարիայում՝ Դաշնակցության միջոցներով, սակայն

¹⁵ Եվ ոչ թե մի քանի ամիս՝ ինչպես նշում է Ավոն, տես Աւօ, Նժդեհ, էջ 34-35:

¹⁶ Այդտեղ նրան անձամբ հարցաքննում է հայատյաց գավառապետ Սարսկին: Ինչպես ակամատեսն է հիշում՝ Նժդեհը բանտում միշտ խանդավառ էր և արդարության հանդեպ՝ միշտ հավատացյալ: Նման պահվածքով նա օրինակ է եղել և ոգևորել այլոց: Տես Աւօ, Նժդեհ, էջ 34-35:

¹⁷ ԴԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 555:

¹⁸ ԴԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 601:

¹⁹ ԴԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 2278:

²⁰ ԴԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, ք. 249:

միայն Տաճկաստանում²¹ գործելու համար, ուր և աշխատել է մինչև Սահմանադրության հաստատվելը, որից հետո վերադարձել է Կովկաս և իր ծննդավայրում պարապել է միայն կուլտուրական գործերով, երբեմն էլ թղթակցել է հայերեն թերթերին «Նժդեհ» ստորագրությամբ, որը բնավ կուսակցական անուն չէ»²²:

Ղատարանի վճռով 93 մեղադրյալների թվում, Նժդեհը ՀՅԳ-ին անդամակցության վերաբերյալ մեղադրանքների չհապացուցման պատճառով անմեղ ճանաչվեց ու արդարացվեց²³:

1912թ. մարտին ազատվելով բանտից²⁴, Նժդեհն անցավ Բուլղարիա: Նա վկայում էր, որ «Բանտերում` Ջուղայից մինչև Պետերբուրգ, մնացել եմ ավելի քան երեք տարի, 163 դաշնակցականների ծանոթ դատավարությունից հետո` Սիբիր չընկնելու համար, անցել եմ Բուլղարիա»²⁵: Այստեղ նա ծառայության է անցնում բուլղարական բանակում որպես սպա` տեղակալի աստիճանով: Շուտով Նժդեհը ակտիվորեն մասնակցում է Բալկանյան առաջին պատերազմին, ապա` կամավորական շարժմանը, հերոսանում է 1918թ. Ղարաբաղի ճակատամարտում, իսկ 1919-1921թթ. առաջնորդում Լեռնահայաստանի գոյամարտը:

Նժդեհը միշտ եղավ հայրենապաշտ ու Հայրենիքը սիրեց, հերոսամարտի վերածված կյանքում սեփական անձը զոհաբերեց` գիտակցելով, որ հայ ժողովրդի հավիտենականացումը դա է պահանջում: Արդյունքում` օրինակելի եղավ գործով, գաղափարով և նրա նկատմամբ անխախտ հավատքով:

Ավագ Ա. Հարությունյան
պատմ. գիտ. թեկնածու

Summary

THE FILES OF THE GREAT TRIAL OF ARF (DASHNAKTSUTYUN)

The lawsuit of Garegin Nzhdeh

Avag A. Harutyunyan

21 Այսինքն` Նժդեհը շրջանցում է Պարսկաստանը: Մինչդեռ Թուրքիայի հիշատակումն ամենևին վտանգահարույց չէր. ռուսներն այս շրջանում արդեն մախապատրաստվում էին Առաջին աշխարհամարտին:

22 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 11, թ. 152:

23 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 289-292, 314, 316:

24 Ավոն նշում է 1911թ.: Տես ԱԼօ, Նժդեհ, էջ 36:

25 Նժդեհ Գ., Երկեր, հտ. 2, էջ 276:

**ԹԻՎ 1
ՈՐՈՇՈՒՄ**

1909թ. հունիսի 22: Քաղաք Սովոչերկասկ: Սովոչերկասկի օկրուգային դասարանին կից հասուկ կարևորության գործերով դասական Քննիչը դիտարկելով իր իրականացրած նախամնությունը «Չայ հեղափոխական «Դաճակցություն» կուսակցության մասին» գործով, ԳՏԱԿ.

Որ ինչպես նշված է 1908թ. սեպտեմբերի 6-ի հետաքննության մեջ, Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Վերին Ազա գյուղում ոստիկանության կողմից խուզարկվել է Լևոն Տեր-Չարությունովի²⁶ բնակարանը, ում մոտ գտնվում էր Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Կզնուք գյուղի բնակիչ, նրա հարազատ եղբայր Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Չարությունովը: Այդ բնակարանում խուզարկության ժամանակ գտնվել են 1906թ.-ից մինչև 1908թ. հայերեն գրված մամակներ և տետրեր: Ըստ նշյալ մամակների թարգմանության դրանցից երկուսը վերոանվանյալ Գարեգին Տեր-Չարությունովին էին եղբոր Լևոն Տեր-Չարությունովի և նրանց մոր²⁷ անունով: Այդ մամակներում Գարեգին Տեր-Չարությունովը հաղորդում էր մորը և եղբորը, որ նա սովորում է կուսակցական դաշնակցական սպայական ուսումնարանում, որտեղ ուսանողների դասընթացը մեկ տարով է, որ սովորում է «Դաշնակցության» հաշվին և որ ուսումնարանում և Բալկանյան թերակղզում հայերը շատ-շատ են, և որ ինքը՝ Գարեգին Տեր-Չարությունովը, նվիրվելով կուսակցական գործունեությանը՝ նույնիսկ ամուսնանալու իրավունք չունի, քանզի դրա համար «Դաշնակցությանը» ստորագրություն է տվել: Ապա, նա տեղեկացնում է, որ ինքը գործում է այդ հեղափոխական ասպարեզում և ամուր թելերով կապված է կուսակցության գործերի հետ և ոչ մի դեպքում չի թողնի իր հեղափոխական գործունեությունը, որպեսզի ընկերների շրջանում, կուսակցության կոմիտեում, սրբապաշտված անդամ չլինի²⁸: Այլ գրություններից երևում է, որ 1908թ. սեպտեմբերին նույն Գարեգին Տեր-Չարությունովը (կուսակցական մականունը՝ «Նժդեհ») կուսակցության օգտին դրամահավաքներ է իրականացրել և նույնիսկ Կզնուքի տանուտերի օգնականի անունով պահանջ է ուղարկել, որպեսզի կուսակցության տեղական մարմնի կարգադրությամբ, որի ներկայացուցիչն էր նա՝ «Նժդեհը», տեղական եկեղեցու շրջակա հրապարակում պետք է գումարովի հասարակական ժողով, ուր պարտավոր է ներկա լինել տանուտերի նշյալ օգնականը: Դրանից զատ, հենց այնտեղ գտն-

²⁶ Նժդեհը փոքրն էր, ուներ մեկ եղբայր, երկու քույր: Նրա եղբայրը ծնվել է 1884թ.: Վերին Ազայի ծխական դպրոցի ուսուցիչն էր:

²⁷ Մայրը՝ Տիրուհի-Տիրոխնի (Խաթայի) Նազարի Գյուլնագարյանն էր: Ծնվել է 1850-ական թվականներին, մահացել է 1938թ. փետրվարի 21-ին Դիլիջանում: Կզնուքում հայտնի տոհմից էր:

²⁸ Այս և հետագա բոլոր բազմակետերը փաստաթղթին են:

²⁹ Գ. Նժդեհի գրական ծածկանունը Դարդունի էր:

³⁰ Նշյալ բանաստեղծությունները չեն հրատարակվել:

վել է ինչպես դպրոցներում, այնպես էլ ժողովրդի շրջանում քարոզչական հեղափոխական գործունեությանը վերաբերող [ՉՅԴ] Երևանի Կենտրոնական կոմիտեի 1906թ. մայիսի 21-ից 27-ը նիստերի հայերեն ձեռագիր մատյանը:

Վերոշարադրյալի ուժով և ղեկավարվելով Քրեական դատավարության կանոնադրության 396-րդ հոդվածով, Դատական Քննիչը ՈՐՈՇԵՑ. նշյալ Գարեգին Տեր-Չարությունովին որպես մեղադրյալի Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածի համաձայն պատասխանատվության ենթարկել:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ԴԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, էջ 555:
Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 2
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՉՆՆՄԱՆ և թարգմանության**

1909թ. հունիսի 22/23: Քաղաք Դոնի Ռոսով: Սովոչերկասկի օկրուգի դասական դպրոցի հասուկ կարևորության գործերով դասական Քննիչ Ն. Ի. Լիժնինը նույն դպրոցի դասախազի Տեղակալ Վ. Ս. Ակսակովի ներկայությամբ՝ ներհոստրագրյալ ընթերակաների մոտ, երկուսը թարգմանիչ Նադիրաձեի միջոցով, իրականացրին Երևանի նահանգային ժամուրանական վարչության ղեկի օգնական ռոսմիստ Սիսոնի կողմից ուղարկված Գարեգին և Լևոն Տեր-Չարությունովների բնակարանում խուզարկությամբ առգրավված հայերեն գրագրության զննում և թարգմանություն, ընդ որում դարգվեց.

1. Թանաքով հայերեն փոստային թղթի վրա գրված հետևյալ բովանդակությամբ մամակը.

«Թանկագին մայր և եղբայր, Վերջապես ստացա Ձեր նամակը, որն ինձ շատ ուրախացրեց: Փառք Աստծո, որ Դուք ողջ-առողջ եք: Ես նույնպես ողջ-առողջ եմ, միայն իմ սիրտն է երգում այսպես. «Թույլ տվեք ինձ, ինչպես մետաքսագործ թրթուր, ինքս պատրաստեմ ինձ գերեզման: Եթե իմ երգը ձեզ դուր չի գալիս, ասացեք հեռագիր, քեզ համար մեզ մոտ տեղ չկա: Այնժամ, ես կգնամ թափառելու՝ աշխարհով, սարերով ու դաշտերով երգելու իմ վիշտը: Եթե և այնժամ տեղ չգտնեմ [այնարձակ դաշտերում, ասպա այնժամ իմ գերեզմանը կգտնեմ]:»

Թանկագին մայր, ինչքան եմ ուրախ, որ ինձ ծնել ես այսպես դարդոտ ու տխուր: Այն հոգևորականը, որ մկրտել է ինձ, շատ է սխալվել, որ ինձ «Դարդուն»²⁹ անունը չի տվել:

Լևոն ջան, շուտով լույս պիտի տեսնեն³⁰

իմ բանաստեղծությունները՝ թվով 70, որոնց մի մասը գրել են Սոֆիայի ազատ մթնոլորտի ազդեցությամբ: Ես գտնվում եմ սպայական ուսումնարանում, որտեղ ուսանողների համար դասընթացը միայն մեկ տարով է: Սովորում եմ «Դաշնակցության» հաշվին:

Այստեղ, Բալկանյան թերակղզում, հոծ հայություն կա: Այստեղ է Անդրանիկը: Թիֆլիսից Սոֆիա կարելի է հասնել ծովով 8 օրում, իսկ ցամաքով՝ 6 օրում: Խոնարհումս՝ Ջուռնուդին և Պևրոզին³¹:

Լևոն ջան, ո՞ւմ հետ ես ուզում ամուսնանալ: Եթե դու ամուսնանաս գյուղի աղջկա հետ, ապա ես այդ տուն այլևս չեմ մտնի, թեպետ լավ կլինի մայրիկի համար, եթե դու ամուսնանաս:

Ես իրավունք չունեմ ամուսնանալ մինչև 5 տարի, քանզի ստորագրություն եմ տվել «Դաշնակցությանը»³²:

Հրաչունկը³³ ավարտել է ուսումնարանը, որտեղ ես պետք է սովորեի: Նա այստեղ է, ոչինչ չի անում:

Լևոն: Դու անպայման ասա իմ ընկեր Հայկո Նախիջևանցուն³⁴, որպեսզի նա գա այստեղ Սոֆիա, ես կարող եմ դասավորել նրան ընդունվել որևէ ուսումնարան, ես նրան գրել եմ, բայց նրանից պատասխան չունեմ:

Լևոն: Ես կգրեմ ավելի հաճախակի, միայն դու գրիր Սալիյանցին³⁵, որպեսզի նա նամակ գրի, իսկ ես կպատասխանեմ և կուղարկեմ իմ լուսանկարը, այլապես ես ամաչում եմ գրել առաջինը: Ես նկարվել եմ մակեդոնական հագուստով, չգիտեմ ձեզ դուր կգա թե ոչ: Ահա, ուղարկում եմ ձեզ քարտ: Հաճախակի նամակներ գրեք: Քո Կարեգին: Սոֆիա, 1906թ., հոկտեմբերի 15: Իմ հասցեն է³⁶

Լևոն, լավ կանես, եթե ուղարկես ինձ մեկ տասնակի ռուբլի, միայն շուտափույթ»:

2. Մեծ չափի փոստային թղթի վրա նաքով հայերեն հետևյալ բովանդակությամբ նամակը.

«Թանկագին Լևոն: Կրկնում եմ այն բառերը, որոնք գրել եմ 20 օր առաջվա նամակում:

Ես հեղափոխական անհատներից մեկն եմ և այժմ աշխատում եմ հեղափոխական ասպարեզում: Ես շատ եմ կապված ինձ վրա դրված գործերով, ինչի համար էլ չեմ կարող թողնել ու հեռանալ գործերից: Դա աքսիոմա է:

Մայրիկը հիվանդ է, ես դա գիտեմ, և հի-

վանդ եմ հոգով, խիստ եմ սիրում նրան, ես պաշտում եմ իմ տառապյալ մորը, բայց ... Բայց միթե մայրիկը ցանկանում է, որպեսզի ես լքեմ հեղափոխական գործը և վերադառնամ, իսկ հետո որպեսզի դառնամ ողջ կազմակերպության, բոլոր ընկերներին առջև ատելի, արհամարհված անհատ: Ես հուսով եմ, որ մայրիկը կառողջանա: Ազատության և հավասարության բոլոր աստվածները կգթան և օգնության կգան իմ մայրիկին³⁷: Հոգևորականը թալանում է գյուղը, հարուստները՝ քայքայում, սակայն ոչինչ, և նրանց երգը կերգվի:

(Ինչու իմ նամակը ընթերցման համար չես ուղարկել Կզնուքի երիտասարդությանը)³⁸:

Սմբուլն³⁹ իմ հասցեով փախուստ է ձեռնարկել: Սմբուլներ: Ովքեր են դրանք, նրանց համար գոյություն չունի ոչ բարի, ոչ չար, նրանք ծնվել են կեղտում, և նրանց ճակատագիրը պետք է ավարտվի կեղտի մեջ:

Սմբուլներ, Սաշաներ նրանք մտավոր աղքատներ են, նրանք ստրուկներ են, նրանք հասարակության և երիտասարդության բուն տակաճեղքներ են:

Ուղարկում եմ իմ լուսանկարը, որը ուղարկել է քույրս⁴⁰ Սոֆիայից: Գրիր Թագագյուղ քո քեճակալին, որպեսզի նա կարգավորի քո գործերը, ես այսօր նրան նամակ եմ ուղարկել: Ես շուտով կգրեմ քո ժամանման օրվա մասին: Հաճախակի նամակներ գրիր: Յուրաքանչյուր նամակով ինձ հաղորդիր մայրիկի առողջության մասին: Իմ ողջույնները բոլորին: 1908թ. հուլիս»: «Նժդեհ» ստորագրությամբ:

3. Սովորական փոստային թղթի կես էջի չափսով թանաքով հայերեն հետևյալ բովանդակությամբ նամակը.

«Կզնուքի մեկիցին⁴¹

Սուլեյմով տեղական հայ հասարակության կողմից ընտրված և լիազորված Կզնուքի տեղական մարմինները հայտարարում են ձեզ, որ. Ա. Այսօր տեղական հասարակությունը պետք է հավաքվի եկեղեցու շրջակա հրապարակում, Բ. Հիշյալ մարմինները պարտավորում են ձեզ ձեռք բերել լինել հասարակական այդ հավաքին»:

Տեղական մարմինների փոխարեն (ստորագրությունն անընթեռնելի)

Կզնուք, 1908թ. սեպտեմբեր: «Նժդեհ»

31 Անձինք պարզել չհաջողվեց:
32 Այսպիսի ստորագրություն տալիս էին ԳՅԴ ռազմական դպրոցում սովորողները, քանզի պարտավոր էին ավարտելուց հետո 5 տարի գործել երկրում:
33 Անձը պարզել չհաջողվեց:
34 Անձը պարզել չհաջողվեց:
35 Անձը պարզել չհաջողվեց:
36 Այս և հետագա բոլոր բազմակետերը փաստաթղթին են:
37 Այստեղ ակնհայտորեն երևում է Նժդեհի թե մայրապաշտությունը, թե հեղափոխական գործին անվերապահ նվիրվածությունը:
38 Մեր կարծիքով՝ պետք է հասկանալ Կզնուքում իր իսկ կողմից հիմնած ԳՅԴ խմբի անդամներին:
39 Անձը պարզել չհաջողվեց:
40 Նկատի ունի Էփինե Սուքիասի Սուքիասյանին: Նժդեհը 1913թ. Սոֆիայում նշանվում է Էփեմիայի հետ, իսկ 1935թ. նրանք ամուսնանում են:
41 Նկատի ունի տանուտերին:

ստորագրությամբ:

4. Թղթի կտորի վրա թանաքով հայերեն հետևյալ բովանդակությամբ գրությունը.

«Կզնութ, Մեսրոպիմ»⁴²:

Եթե վաղը չուղարկես այն 100 ռուբլին, այնժամ ես ինքս կգամ և քանի դեռ չեմ բռնագանձել 150 ռուբլի հանգիստ չեմ թողնի ձեզ: Ես ձեզ կսպասեմ մինչև երեկո»:

5. Գրելու թղթի կես էջի չափսով հետևյալ բովանդակությամբ հայերեն տպագիր կոչ.

«Հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Մրգաստանի [Երևան] շրջանային ժողովի (տեղի է ունեցել 1906թ. մայիսի 21-ից 27-ը) բանաձևեր.

I. ՔԱՐՈՉՉՈՒԹՅՈՒՆ

Կենտրոնական կոմիտեն իր շրջանում իրազեկ մարդկանցից քարոզչության համար հիմնում է կենտրոնական մարմին, որը քարոզչությանը վերաբերող գործերում պետք է լայն իրավասություններով ժողոված լինի: Քարոզչության մարմնի տրամադրության տակ ժողովը փոխանցում է քարոզչության կարիքների համար որոշակի գումար: Քարոզչության մարմնի վրա դրվում են հետևյալ պարտականություններ.

1. «Դաշնակցության» հիմնական ծրագրի և Կովկասյան գործունեության նախագծի ժողովրդականացման նպատակով բանավոր և գրավոր քարոզչություն վարում անդադար ընդգծելով, որ հայ հեղափոխական «Դաշնակցությունը» հայ աշխատավոր ժողովրդի տնտեսական և քաղաքական իրավունքների պաշտպանն է, և որ հայ աշխատավոր ժողովրդի շահերը պահանջում են հայազգի քաղաքական իրավունքների երաշխիքներ,

2. Շրջաններում հիմնել գրադարաններ,

3. Աշխատավոր ժողովրդի տնտեսական և սոցիալական դրության գիտական նպատակներով ուսումնասիրում (վիճակագրական տվյալների հավաքում):

II. ՎԵՐԱԿԱԶՍԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

.....⁴³ շրջիկ և գրավոր հրատարակությունների միջոցով վերոնշյալ դրույթների ժողովրդականացման համար քարոզչության ուժեղացում և մեր շարքերի մաքրում այն բոլոր տարրերից, որոնք իրենց համոզմունքներով և գործունեությամբ «Դաշնակցության» վերոնշյալ դրույթներին չեն համապատասխանում: Առաջիկա ընտրությունների ժամանակ անհրաժեշտ է ձգտել անցկացնել հեղափոխական ջիղ ունեցող մարդկանց, որոնք ընդունակ կլինեն պաշտպանել աշխատավոր ժողովրդի շահերը: Ընտրություն-

ները պետք է տեղի ունենան

III. ՄՐԳԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Քանի որ Մրգաստանի Կենտրոնական կոմիտեի համար շրջանի ընդարձակությամբ և գործերի բարդության պատճառով միայնակ անհնարին է դեկավարել գործերը, և քանի որ կոմիտեի որոշ տեղամասեր շատ հեռու են գտնվում կենտրոնական քաղաքից⁴⁴, դրա համար սկզբունքորեն ցանկալի համարվեց Մրգաստանի շրջանը բաժանել 2 կամ 3 Կենտրոնական կոմիտեների: Կենտրոնական կոմիտեն մինչև հաջորդ շրջանային ժողովը, հնարավորության դեպքում, իր հայեցողությամբ, կարող է հիմնել նոր Կենտրոնական կոմիտեներ և ընդունված կարգով հաստատման ներկայացնել:

IV. ԲՅՈՒՋԵ

Շրջանային ժողովն իրեն իրավասու համարելով հաստատել Կենտրոնական կոմիտեի և շրջանային կոմիտեների ելունուտի նախահաշիվները՝ հանձնարարեց Կենտրոնական կոմիտեին ներկայացնել հաջորդ տարվա նախահաշիվ մանրամասն դրամական հաշիվները: Շրջանային ժողովը նախորդ տարիների ծախսերին ու մուտքերին համապատասխան կհաստատի նախահաշիվը:

Մինչև առաջիկա շրջանային ժողովի կողմից նախահաշիվի հաստատումը՝ տեղական կոմիտեները իրավունք ունեն ծախսել իրենց մոտ եղած միջոցների երկու տոկոսը, ավելիի համար պետք է Կենտրոնական կոմիտեի թույլտվությունը ստանան:

V. ՆԱԽԱՊԱՏՐՎԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ

Որպեսզի Մրգաստանի ներկայացուցիչը կարողանա «Դաշնակցության» առաջիկա ընդհանուր ժողովին ներկայացնել ողջ շրջանի կարծիքը, Կենտրոնական կոմիտեն պետք է առնվազն ժողովից երկու ամիս առաջ ընդհանուր ժողովին ուղարկի բոլոր կոմիտեների հարցերի ցուցակը, որոնք պետք է բարձրացվեն ժողովում: Կոմիտեներն այդ հարցերի առթիվ իրենց տեղամասային ընկերների հետ պետք է խորհրդակցեն և իրենց տեղամասերի կարծիքը ներկայացնեն Մրգաստանի շրջանային ժողովին, որը պետք է ստեղծվի գոնե ընդհանուր ժողովից երեք շաբաթ առաջ: Մրգաստանի շրջանային ժողովն այդ տեղամասերի կարծիքների մշակումից հետո դրանք իր ներկայացուցիչի հետ ուղարկում է ընդհանուր ժողովին:

42 Նկատի ունի Կզնութի տանուտերի օգնական Մեսրոպ Շահնագարովին:

43 Այս և հետագա բոլոր բազմակետերը փաստաթղթին են:

44 Նկատի ունի Երևանը:

VI. ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՎԵՐԱՏԵՍՈՒՉՆԵՐ

Ցանկալի է ճանաչվել, որ պեստի մարմինների հեղափոխական գործունեությանը հետևելու և շրջանային կոմիտեների գործերի ճիշտ ուղղորդման համար Կենտրոնական կոմիտեն ուղարկի վերատեսուչներ, որոնք պետք է մասնակցեն կոմիտեների ժողովներին մեկ ձայնի իրավունքով:

VII. ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ՉԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Շրջանային կոմիտեներին պարտավորեցրել ենք, զոնե երկու ամիսը մեկ անգամ, իրենց հեղափոխական և խմբերի գործունեության, ինչպես նաև դրամական հաշվետվությունների մասին Կենտրոնական կոմիտեին ներկայացնեն մանրամասն տեղեկություններ:

Այս բանաձևերով պետք է ղեկավարվեն մեր շրջանի բոլոր դաշնակցական մարմինները և ընկերները:

Հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն»

կուսակցության Մրգաստանի Կենտրոնական կոմիտե

14 հունիսի 1906թ. Մրգաստան

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, էջ 553-555: Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 3 ՄԵՂԱԴՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1909թ. հուլիսի 8: Քաղաք Նախիջևան: Դասական Քննիչ Սիդավան⁴⁵ բանձում որոնել մեղադրյալի՝ Քրեական դատավարության կանոնադրության 40-րդ հոդվածի համաձայն հարցամենց ներհանվանյալին և նա ցուցումով սվեց:

Ազգանուն, անուն և հայրանուն – Տեր-Հարությունով Գարեգին Տեր-Եղիշեի, կոչումը – հոգևորականի որդի, զբաղմունք և ծննդյան վայր – Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Կզնուք գյուղ, զբաղմունքը – մինչև ձերբակալությունը սովորել է Սոֆիայի ուսումնարանում, տարիքը – 22 տարեկան, ծնունդը – օրինական, հավատքը – հայ-գրիգորյան, կրթությունը – ավարտել է Երևանի զինմագիան⁴⁶, ընտանեկան դրու-

թյունը - ամուրի, գոյության միջոցները – հողակտոր Կզնուքում, հատուկ նշաններ – չկա, ինչպիսի հարաբերությունների մեջ է տուժողի հետ⁴⁷, դատվածությունը – չի դատվել:

Ինձ ներկայացվող հանցագործության առթիվ ըստ էության ցուցմունք են տալիս: Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում այն բանում, որ ես պատկանել եմ 1905-1908 թվականներից Ռուսական պետության մեջ ձևավորված հանցավոր ընկերակցությանը՝ «Դաշնակցություն» հայկական հեղափոխական միություն անվանումով կուսակցությանը, որն⁴⁸ իր գործունեության խնդիր էր առաջադրել գործադուլների, տնտեսական, կազմակերպչական և քաղաքական ահաբեկչությունների ճանապարհով և զինված ապստամբության միջոցով բռնի ոտնձգությամբ Ռուսական պետության մեջ օրենքներով հաստատված կառավարման հիմնական ձևի փոփոխությունը և դաշնակցային, ժողովրդավարական հանրապետության հաստատման համար գոյություն ունեցող հասարակական կարգի տապալումը, որ տեղի են ունեցել 1905-1908թթ., [և որ] նշյալ նպատակների համար իր տրամադրության տակ թիֆլիս քաղաքում և Ռուսական կայսրության ուրիշ քաղաքներում ուներ հեղափոխական բյուրո, հատուկ հեղափոխական կենտրոնական և տեղական կոմիտեներ և ենթակոմիտեներ, խմբեր, 1905-1908թթ. հրատարակած հակակառավարական ամսագրեր, թերթեր, թռուցիկները զինված ապստամբության կոչերով, Ռուսական պետության մեջ հանրապետության ձևավորման համար, սարքավորումներով տպարաններ, հրագենի և սառը զենքի մեծ պահեստներ, պայթուցիկ արկեր (ռուբեր), վառոդի, դինամիտի, փամփուշտի և այլնի մեծ պահեստներ, հեղափոխական զինվորների⁴⁹ հատուկ ջոկատներ, ահաբեկչական ջոկատներ «Ահաբեկիչ Մարմին»-ի⁵⁰ խորհրդի գլխավորությամբ, որ կոմիտեների որոշումներով 1905-1908թթ. Ռուսաստանում իրականացրել է նշյալ հանցավոր կազմակերպության համար վտանգավոր համարվող և նրա կարգադրություններին ենթարկվել չջանկացող ինչպես կառավարող իշխանության ներկայացուցիչների, այնպես և՛ մասնավոր անձանց սպանությունների մի ամբողջ շարք, դրանից զատ [իրականացրել է] տեղական հայ բնակչության անձնամյա պարտադրված դրամահավաք՝ հանցավոր նպատակների համար և մահվան սպառնալիքի ներքո, առավել ևս՝ հատուկ ստիպողական մեծ դրամական շրթոններ հարկատ անձանցից, որոնց հրաժարման դեպքում նրանց [սպառնացել են] սպանել, դրանից բացի ինքնագլուխ կերպով յուրացնելով դատական իշխանության

ՎԱՍԻՆԳՐԱՆԵՐ

թիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

վեմ համահայկական հանդես

45 Դատելով ազգանունից՝ ունի վրացական կամ մեղեղական ծագում:
46 Երևանի զինմագիայի ավարտման մասին հստակ և ապացուցված փաստ չկա:
47 Փաստաթղթում այսպես է:
48 Ձևակերպումները դատական քննիչին են:
49 Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ зинвор:
50 Ռուսերեն տառերով հենց այսպես է գրված:

իրավասությունը՝ իրականացնելով քրեական և քաղաքացիական գործերի քննություններ, և այդ գործերով իր ապօրինի դատավճիռներն արձակելով, ընդ որում ես նշյալ հանցավոր ընկերակցության անդամ եմ ճշտել և վերջինիս միջոցների հաշվին սովորել եմ Սոֆիայի կուսակցական հեղափոխական ռազմական ուսումնարանում, որպեսզի հետագայում դասընթացների ավարտից հետո մնամ նշյալ հանցավոր ընկերակցության ռազմական կազմակերպության շարքերում, այսինքն՝ Քրեական կանոնադրության 102-րդ հոդվածով նախատեսված հանցագործության մեջ:

Ներկա գործի առթիվ կարող եմ բացատրել հետևյալը. 1904թ. ես ավարտել եմ Երևանի գիմնազիան և նկատի ունենալով Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում տեղի ունեցող գործադուլները և անկարգությունները՝ մեկնեցի արտասահման: Վիեննայում⁵¹ ես ծանոթացա Սոֆիայի բնակիչ դաշնակցական Սուքիաս Սուքիասյանի հետ: Վերջինս իմանալով ուսումնառողստի իմ ցանկության մասին և լինելով շատ հարուստ մարդ՝ առաջարկեց ինձ իր հաշվին ընդունվել Սոֆիայի համալսարան⁵², ինչին և ես համաձայնեցի: Ես համալսարանում սովորեցի երկու տարի: 1907թ. համալսարանը երեք ամսով փակվեց և այդ ժամանակ ես ցանկացա ընդունվել Սոֆիայի ռազմական ուսումնարանին կից սպայական դասընթացներ, սակայն շուտով համալսարանը բացվեց և ես շարունակեցի ուսումնառությունը, ընդ որում ես պետք է ասեմ, որ Սոֆիայում գոյություն ունի պետական ռազմական ուսումնարան, և ոչ թե «Դաշնակցություն»՝ հեղափոխական կուսակցության ուսումնարան⁵³:

Ստորագրություն այն մասին, որ ես պարտավոր եմ չամուսնանալ և ինձ նվիրել հեղափոխական գործունեությանը՝ ես ոչ մեկին չեմ տվել: Սոֆիայից ես անակներ եմ գրել մորս և եղբորս, սակայն ոչ այն բովանդակության նամակներ, ինչպիսիք դուք ինձ ներկայացնում եք (ներկայացված են մոր և Լևոնի անուններով երկու նամակների բովանդակությունը), ուս կողմից ես գրված այդ նամակները՝ չգիտեմ: 1908թ. սեպտեմբերին Կոնստանտնուպոլսի օգնականի անունով նամակը գրված է իմ կողմից՝ որպես հասարակության

ընտրյալի, [ծխական] դպրոցի բացման և ոռոգման ջրանցքի անցկացման առիթով: Մեսրոպի անունով նամակը գրված է բուրջական զինվորի⁵⁴ կողմից 1905թ., ինչպես է այդ զինվորի անունը՝ ես չգիտեմ⁵⁵: Ներկա մեղադրանքը սարքված է Կոնստանտնուպոլսի օգնական Մեսրոպ Շահնազարովի գրաբարությանը, քանի որ մենք պատկանում ենք միմյանց հետ թշնամություն ունեցող երկու կուսակցությունների: Այդ կուսակցությունները հեղափոխական չեն, այլ սովորական գյուղական, որոնք գոյություն ունեն յուրաքանչյուր գյուղում և որոնք ստեղծվում են գյուղական հասարակական գործերի հիման վրա: Ասվածին անհրաժեշտ եմ համարում հավելել, որ Սոֆիայի ռազմական ուսումնարանում սովորում էին բուլղարացիներ և մակեդոնացիներ, որոնք ավարտելուց հետո դառնում էին բուլղարացի սպաներ: Այդ ուսումնարանը հետապնդում է այն նույն նպատակները, ինչ և բոլոր մյուս ռազմական ուսումնարանները: Ռուսաստանից ես հեռացել եմ 1904թ. երկրորդ կեսին, իսկ վերադարձել միայն 1908թ. վերջին, ինչի պատճառով ես չեմ կարող պատկանել Ռուսաստանում 1905-1908թթ. գործած «Դաշնակցություն» կուսակցությանը⁵⁶: Իմ ցուցմունքում սխալ է սպրդել. Սոֆիայի ռազմական ուսումնարանում ես սովորել եմ տասնմեկ ամիս, բայց դասընթացը չեմ ավարտել: Ռուսումնարան ես ընդունվել եմ, քանի որ այն ժամանակ զբաղմունք չուներ՝ համալսարանը փակված էր: Խնդրում եմ, որպես վկաների, հարցաքննել իմ համագյուղացիներ Բագրատ Գևորգովի⁵⁷, Մեսրոպ Շահնազարովի⁵⁸, Դոգաջին, Գևորգ Չարությունովի⁵⁹, Սահակ Գյուլնազարովի⁶⁰, Ստեփան Խոջանկին և Նիկոլայ Մնացականովի⁶⁰ այն բանի հաստատման համար, որ Մեսրոպի անունով 100 ռուբլի հանձնելու մասին նամակը գրված է 1905թ. Կոնստանտնուպոլսի զինվորի⁵⁹ կողմից: Ի հաստատումն նույն հանգամանքի՝ խնդրում եմ հարցաքննել ևս հետևյալ համագյուղացիներին՝ Ալեքսան Ավակովին, Ղազար Ավակովին⁶⁰:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:
Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, թ. 600-601:
Թարգմանություն ռուսերենից:

51 Նոդեհն իրականում մեկնել է Պարսկաստան: Վիեննան նշելով՝ նա պարզապես քողարկում է իրանական հեղափոխության իր մասնակցությունը:

52 Սոֆիայի համալսարանում սովորելու մասին վկայությունը հավանաբար դատական մարմինների ուշադրությունը չեղելուն է միտված: Համեստայն դեպս, դրա մասին առայժմ ոչ մի փաստ չկա:

53 Այս պարագայում ևս Նոդեհը ՉՅԳ-ին ձգտում է գերծ պահել դատական անհարկի մեղադրանքներից:

54 Պետք է հասկանալ «թուրքահպատակ»: Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ зинвор:

55 Ձինվորի անունը Սայրո (Սեյրո Պոդոս) է:

56 Այստեղ Նոդեհը ոչ թե հրաժարվում կամ ժխտում է ՉՅԳ-ին իր պատկանելիությունը, այլ ուղղակիորեն ցույց է տալիս ցարական քննիչների կողմից ՉՅԳ-ի ձևավորման ժամկետներին տրված սխալ գնահատականը:

57 Բագրատ Գևորգի Սահակյանց – Նոդեհի հորեղբոր որդի:

58 Սահակ Գյուլնազարյան – Նոդեհի քեռի:

59 Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ зинвор:

60 Նշյալ բոլոր անձինք Նոդեհի պահանջի համաձայն հարցաքննված են:

**ԹԻՎ 4
ՈՐՈՇՈՒՄ**

1909թ. հուլիսի 8: Քաղաք Նախիջևան:
Երևանի օկրուգային դատարանի
Դատական Քննիչ Սիդավան հարցաքննելով
Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Յարությունովին
որպես Քրեական կանոնադրության 102-րդ
հոդվածով նախատեսված հանցագործու-
թյան մեջ մեղադրվող, և ուշադրության առնե-
լով նրան սպառնացող պատժի խստությունը
և Նովոչերկասկի օկրուգային դատական
պալատի հատուկ կարևորության գործերով
Դատական Քննիչի պահանջը, ինչպես նաև
ղեկավարվելով Քրեական դատավարության
կանոնադրության 416-րդ հոդվածի 6-րդ կե-
տով ՈՐՈՇԵՑԻ. մեղադրյալ Տեր-Յարություն-
ովի պատժամիջոց ընտրել կալանքի տակ պա-
հելը, ինչի մասին և հայտարարել նրան:
Բնագիրը համապատասխան ստորագ-
րություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 1, ք. 601:
Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 5
ՎՎԱՆԵՐԻ ՀՈՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1910թ. փետրվարի 8: Քաղաք Նա-
խիջևան:
Երևանի օկրուգային դատարանի
Դատական Քննիչ Սիդավան հարցաքննեց
ներքոհանվանայալներին և նրանք ցուցմունք
տվեցին:

Քերթալայ Մուխթարով Հաջի Ջաֆարով-
Օղլի (և ոչ թե Ֆարգա-Օղլի), Նեիրամի հա-
մայնքի տանուտեր, 40 տարեկան, շիա մահ-
մեդական, չեն դատվել, գործում մասնակից
անձանց օտար են, գրագետ:

1908թ. սեպտեմբերին Նախիջևանի
գավառապետն եկավ Կունգուտն⁶¹ գյուղ, որ-
տեղ ուզում էր ձերբակալել Գարեգին Տեր-
Յարությունովին, բայց վերջինս տանը չէր:
Իսկ ըստ տվյալների, Գարեգինը պետք է գտն-
վեր եղբոր մոտ՝ Վերին Ազա գյուղում:
Գավառապետն ինձ կարգադրագիր տվեց
Նախիջևանի 3-րդ տեղամասի ուրյադնիկ⁶²
Մուրավյովի անունով և առաջարկեց անմի-
ջապես մեկնել Ջուղա գյուղ: Ջուղայից են և
ուրյադնիկ Սագինովը մեկնեցինք Վերին Ազա
գյուղ: Ազայի պահակակետից վերցնելով ուր-
յադնիկ Մուրավյովին՝ մենք ժամանեցինք
Լևոն Տեր-Յարությունովի տուն: Լևոնը և
նրա եղբայր Գարեգինը տանն էին և ճաշում
էին: Ուրյադնիկ Սագինովը Գարեգինին հայ-
տարարեց գավառապետի կարգադրության
մասին և ձեռնարկեց խուզարկության: Պա-

61 Պետք է լինի Կզմուք:

62 Ոստիկանական պաշտոնյա:

63 Այստեղ թաքար վկան ակնհայտորեն ստում է, քանզի ՀՀԳ անունը Անդրկովկասում առավել հայտնի դարձավ
հենց 1905թ. հետո:

64 Պետք է լինի Կզմուք:

65 Նժդեհի հորեղբոր որդի:

տուհանի գոգին ղըրված էին հայերեն մամակ-
ներ և տետրեր: Ու՞մ էին դրանք պատկանում:
չգիտեմ: Սագինովը վերցրեց դրանք և Տեր-
Յարությունովի հետ ուղեկցեց գավառապետի
մոտ: Արդյո՞ք Լևոն և Գարեգին Տեր-
Յարությունովները պատկանում էին հեղափո-
խական «Դաշնակցություն» կուսակցությանը
թե ոչ՝ չգիտեմ: Այդ կուսակցության գործունե-
ության մասին են ոչինչ չեն կարող ասել:
Սինչև 1905թ., այսինքն՝ մինչև հայ-
թաքարական անկարգությունները, լուրեր
կային, որ գոյություն ունի «Դաշնակցություն»
կուսակցություն, որը կարծես թե ձգտում էր
Հայկական թագավորության վերականգնմա-
նը, բայց 1905թ.-ից հետո այդ կուսակցության
գործունեության մասին ոչինչ լսելի չէր⁶³:

Ավելին ցուցմունք տալ չեն կարող: Կար-
դացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագ-
րություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1635-1636:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Բագրատ Գևորգի Սահակյանց, Կունգ⁶⁴
գյուղի բնակիչ, 28 տարեկան, հայ-գրիգորյան,
Գարեգին Տեր-Յարությունովի զարմիկ⁶⁵, գրա-
գետ, հարցաքննված են ք. 37 պահանջագրով:

1908թ. սեպտեմբերին Գարեգին Տեր-
Յարությունովի կողմից են տանուտերի օգ-
նական Մեսրոպ Բաբայի Շահնազարովին
գրություն չեն տարել: Այդպիսի դեպք են չեն
հիշում, և ինչպիսի գրությունների մասին է
խոսք գնում չգիտեմ: Ես չեն հիշում, որ մեր
գյուղում գյուղական հավաք գումարով, որ-
տեղ Գարեգին Տեր-Յարությունովը կամ որևէ
ուրիշ անձ «Դաշնակցություն» կուսակցու-
թյան քարոզչություն անի կամ էլ բնակչությա-
նը կառավարության դեմ գրգռի: Հիշում են,
որ 1908թ. սեպտեմբերին ոռոգման ջրանցքի
կառուցման առթիվ գյուղական հավաք գու-
մարվեց: Այդ հավաքում ներկա էր և տանու-
տերի օգնականը:

Ավելին ցուցմունք տալ չեն կարող: Կար-
դացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագ-
րություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1636:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Ռոման Դմիտրիի Սագինով, Նախիջևանի
գավառի 3-րդ տեղամասի ուրյադնիկ,
ապրում են Ջուղայում, 30 տարեկան, ուղղա-
փառ, չեն դատվել, գործում մասնակից
անձանց օտար են:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊՐԻՆԻՊԱԼԻ

Քիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

ԿԵՄ համահայկական հանդես

1908թ. սեպտեմբեր ամսին ինձ մոտ Ջուղա եկավ Նեհրամի համայնքի տանուտեր Զ. Մուխթար-Ղաջի Ֆերզալի օղլին բերելով [Վերին] Ազայի ծխական դպրոցի ուսուցիչ Լևոն Տեր-Չարությունովի եղբայր Գարեգին Տեր-Չարությունովի ձեռքակալման մասին Նախիջևանի գավառապետի կարգադրագիրը: Ես անհապաղ Նեհրամի համայնքի տանուտերի հետ մեկնեցի Վերին Ազա գյուղ, տեղի պահակակետից վերցրի ուրյաղմիկ Մուրավյովին և ուղղվեցի Լևոն Տեր-Չարությունովի տուն: Լևոն և Գարեգին Տեր-Չարությունովները գտնվում էին տանը և ճաշում էին: Ես մտա տուն, Գարեգինին հայտարարեցի գավառապետի կարգադրության մասին, և ըստ այդմ ես նրան առաջարկեցի ցույց տալ իր իրերը: Նա ցույց տվեց ճամպուրակը: Այնտեղ, պատուհանի զոզին, դրված էին հայերեն տետրեր և նամակներ: Գարեգինը հայտարարեց, որ նամակները և երկու տետրերը իրենն են: Ես դրանք վերցրի, կապեցի և կնքեցի: Այնտեղ էին գտնվում նաև Ազայի դպրոցի աշակերտական տետրերը, որոնք ես իհարկե չվերցրի: Նշյալ նամակների և երկու տետրերի առնչությամբ Տեր-Չարությունովները ոչ մի պարզաբանում չտվեցին, քանի որ ես չհարցաքննեցի նրանց: Չենց նույն օրը ես մեկնեցի Ազայից և Գարեգին Տեր-Չարությունովին նամակներով ու տետրերով հասցրի Նախիջևանի գավառապետին:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարդացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1636:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Ստեփան Հովհաննեսի Մոսեսով (նույն ինքը Խոջակ), Կուստուր⁶⁶ գյուղի բնակիչ, 35 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար են, հարցաքննված են ք. 37 պահանջագրով:

1908թ. սեպտեմբերին (օրը չեմ հիշում) ես իսկապես ներկա եմ եղել մեր գյուղի գյուղական հավաքին, որը քննարկել է մոտ 4000 ռուբլի արժողությամբ ռոռզման նոր ջրանցքի կառուցման հարցը: Այդ հավաքը գումարվել էր մեր գյուղի լիազորներ Ղուկաս Բաբաևի, Նիկոլայ Խաբեկովի և Ստեփան Ազիզովի կողմից: Այդ հավաքում, ինչքան հիշում եմ, ներկա էին տանուտերի օգնական Մեսրոպ Բաբայի Շահնագարովը և Գարեգին Տեր-Չարությունովը: Վերջինս հավաքում խոսում էր՝ համազրուղակներին համոզելով գումար հավաքել և կարգավորել անհրաժեշտ ջրանցքը, որն այժմ իրականում և կառուցվում է: Տեր-Չարությունովը «Դաշնակցություն» կուսակցության անունից քարոզչություն չի արել: Տեր-Չարությունովը Մեսրոպ Շահնագարովի մոտ որևէ մեկին գրությունով ուղարկել է թե ոչ՝ չգիտեմ:

⁶⁶ Պետք է լինի Կզնուք:

⁶⁷ Սահակ Գյուլնագարյան – Սժեքի քեռի:

«Դաշնակցություն» հեղափոխական կուսակցության գործունեության մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարդացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1637-1638:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Մեսրոպ Բաբայի Շահնագարով, Կզնուք գյուղի բնակիչ, 50 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար են, հարցաքննված են ք. 37 պահանջագրով:

Ես տանուտերի օգնական եմ եղել 1902-1905թթ. և 1908թ.: Իմ համազրուղացի Գարեգին Տեր-Չարությունովը սովորաբար ապրել է Կզնուք գյուղից դուրս, ուր ամեն տարի կարճ ժամանակով էր վերադառնում: Որտեղ է մասնավորապես ապրել և ինչով զբաղվել Գարեգինը՝ չգիտեմ, բայց լսել էի, որ նա մշտապես շրջում է Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում: Մինչև 1908թ. Տեր-Չարությունովն իրեն սովորականի պես է պահել և նրա գործողություններում ոչ մի կասկածելի բան չեմ նկատել: Կարծես թե 1908թ. օգոստոսի վերջին Տեր-Չարությունովը եկավ Կզնուք, մտա հարաբերություններ հաստատեց իր համազրուղացիներ Հունան Չարությունովի, Բագրատ Գևորգովի, Սահակ Գյուլնագարովի⁶⁷ և Ստեփան Հովհաննեսովի հետ, և նրանց հետ միասին սկսեց խառնվել գյուղական գործերին: Գարեգինը սկսեց գործել այնպես ազատ և ինքնուրույն, որ գյուղում լուր տարածվեց, թե նա «Դաշնակցություն» կուսակցության մերկայացուցիչն է, ինչի պատճառով էլ նրանից բոլորը սկսեցին վախենալ և լսել:

Կզնուք Գարեգինի ժամանումից մոտ 7 օր անց, երբ ես գտնվում էի Չենգմաբասարում (Կզնուքի թաթարական մաս), ինձ մոտ եկավ իմ համազրուղացի Բագրատ Գևորգովը, փոխանցեց ինձ հայերեն երկու գրություն, միաժամանակ հայտնելով, որ այդ գրությունները Գարեգին Տեր-Չարությունովից են, ով ինձնից պահանջում է հավաքի ներկայանալ: Ես պատասխանեցի, որ հավաքին չեմ գա և Գևորգովը հեռացավ: Ես թերի գրագետ եմ և Գևորգովի մոտի գրությունները չկարդացի: Նույն օրվա երեկոյան ինչ որ գրագետ տղայի տվեցի կարդալ այդ գրությունները և այն ժամանակ իմացա դրանց բովանդակության մասին: Գրություններից մեկում ինձ առաջարկվում էր ներկայանալ հավաքի, իսկ մյուս գրությունով պահանջվում էր հանձնել 100 ռուբլի: Թե ում ստորագրությամբ էին գրությունները՝ չեմ

հիշում⁶⁸: Ով է գրել այդ նամակները՝ չգիտեմ, բայց լսել եմ, որ դրանք գրել է Գարեգին Տեր-Չարությունովը: Հարցող օրն և եթ ըշյալ գրությունները են ներկայացրի Նախիջևանի զավառապետ Սորոկինին, ով 2-3 օր անց ձերբակալեց Տեր-Չարությունովին, և նրա գործունեությունը դադարեցվեց: Գյուղացիներից, որոնց չեմ հիշում, ես լսել եմ, որ հավաքը կայացել է տեղական եկեղեցու շրջակա հրապարակում, ընդ որում այդ հավաքում Գարեգին Տեր-Չարությունովը հանդես է գյուղացիներին փակել պետական դպրոցը և բացել մասնավորը: Այդ առթիվ կազմվել է վճռագիր, որ ստորագրել են կզկաթցիները՝ վախենալով Տեր-Չարությունովից: Ստորագրել են վճռագիրը թե ոչ չեմ հիշում, սակայն եթե որևիցե նման վճռագիր իմ կողմից ստորագրվել է, ապա հավանաբար ես այդպես եմ վարվել սպանվելու վախից: Ինչ նպատակով էր Տեր-Չարությունովը ձգտում փակել պետական դպրոցը՝ չգիտեմ, ինչ մասնավոր դպրոցի մասին էր նա հոգում չգիտեմ, մեր գյուղում գոյություն ունի պետական գյուղական վարժարան և ոչ թե եկեղեցական-ծխական:

Տեր-Չարությունովի ձերբակալությունից հետո գյուղում լուրեր տարածվեցին, որ ինձ ցանկանում են սպանել: Թեպետ անձամբ ինձ ոչ մեկը սպանությանը չի սպառնացել, սակայն ես իմ հանդեպ անբարյացակամության մեջ կասկածում էի Տեր-Չարությունովի կողմնակիցներին Բագրատ Գևորգովին, Սահակ Գյուլնազարովին և ուրիշների, որոնց վրա ես զավառապետին բողոք ներկայացրի, ով կանչեց նրանց և ստորագրություն վերցրեց առ այն, որ եթե ես սպանվեմ նրանք մեղավոր կլինեն դրանում: Ես չեմ լսել, որ Տեր-Չարությունովը դրամ է հավաքել կամ համոզել համապետության գիմբել կառավարության դեմ պայքարելու համար: Տեր-Չարությունովի վերոհիշյալ կողմնակիցների գործունեությունը դրսևորվում էր նրանով, որ նրանք աջակցում էին վերջինիս և ասում էին նույնը, ինչ որ Տեր-Չարությունովը: Ինչ է նշանակում «Նժդեհ» բառը՝ չգիտեմ⁶⁹: Ինչ անհրաժեշտության համար էր Գարեգին Տեր-Չարությունովը պահանջում 100 ռուբլի չգիտեմ⁷⁰: Տեր-Չարությունովը ներկա պահին գտնվում է բանտում: Ի հաստատումն իմ ցուցմունքի հղում անել վկաների վրա չեմ կարող, քանի որ բոլոր կզմուքիցները վախենում են և ոչ մեկը Տեր-Չարությունովի դեմ ցուցմունք չի տա: Ես գիտեմ, որ ինձ կսպանեն այս ցուցմունքի համար, որ տալիս եմ:

«Դաշնակցություն» կուսակցության գործ-

ծունեության մասին ես ոչինչ չգիտեմ: Պատկանել է Տեր-Չարությունովը «Դաշնակցություն» կուսակցությանը, թե ոչ չգիտեմ, սակայն նա չէր կարող խառնվել գյուղական գործերին և նամակներ գրել, եթե չլիներ «Դաշնակցություն» կուսակցության անդամ: Իրականացվել է նա Տեր-Չարությունովի կամ «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից ահաբեկչական գործողություններ՝ չգիտեմ: Տեր-Չարությունովը և նրա կողմնակիցներն իսկապես լուրեր էին տարածել, որ ես գործում եմ «Դաշնակցություն» կուսակցության դեմ: Ստիպել է Տեր-Չարությունովը սպառնալիքներով կամ բռնությանը վճռագրերի կազմմանն ու ստորագրմանը, թե ոչ չգիտեմ, սակայն նրա ներկայացրած պահանջներից ոչ մեկը չէր խիզախի հրաժարվել:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարո՞ղացված է⁷¹:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, թ. 1637-1638:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Բագրատ Գևորգի Սահակյան, Կզմութ գյուղի բնակիչ, 28 տարեկան, հայգրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար եմ, գրագետ:

1905-1909թթ. իմ համապետության Գարեգին Տեր-Չարությունովը չի ապրել գյուղում, այլ միայն եկել է տարին մեկ անգամ 15-20 օրով: Որտեղ է նա բնակվել և ինչով է զբաղվել նշված ժամանակահատվածում՝ բացատրել չեմ կարող, սակայն ինքը՝ Գարեգինը, ասում էր, որ սովորում է ինչ-որ հարուստ հայի հաշվին, ով ցանկանում է [նրան] կնության տալ իր աղջկան: Ո՛վ է նշված հարուստ հայը և ինչքա՞ն է ճշմարտացի Գարեգինի պատմածը չեմ կարող ասել: Դրամի պահանջով իմ համապետությանից որևէ մեկին նամակների ուղարկման մասին ես ոչինչ չեմ լսել, մեր գյուղի տանուտերի օգնական Մեսրոպ Շահնազարովին ոչ մեկը դրամի պահանջներով նամակներ չի ուղարկել: Շահնազարովն այդ առթիվ զրպարտել է Գարեգին Տեր-Չարությունովին՝ թշնամաբեց ելնելով, նրա հորեղբոր որդի Սարգիս Շահնազարովը շատ տարիներ առաջ թունավորել է Գարեգինի հորը⁷² և այն ժամանակից սկսած նրանց միջև թշնամանք կա: Գարեգին Տեր-Չարությունովին որպես մոտիկ հարևան ես լավ եմ ճանաչում և հաստատում եմ, որ նա «Դաշնակցություն» կուսակցությանը չի

68 Այստեղ Շահնազարովն ակնհայտորեն ստում է հետևյալ առումներով. 1. իր թերի զրագիտության, 2. իր համար կարևոր ու «վտանգավոր» գրությունների բովանդակությանը մինչև երեկո հասու չլինելու, 3. ստորագրողների անունները չհիշելու: Այդ իսկ պատճառով մա մի շարք անգամներ օգտագործում է «չեմ հիշում» արտահայտությունը, ինչն ամենևին համոզիչ չէ:

69 Նժդեհ – պանդուխտ, օտարական, տարաշխարհիկ: Տես Նոր բառգիրք հայկազգան լեզուի, հտ. 2, Երևան, 1981, էջ 424:

70 Այստեղ Շահնազարովն արդեն ինքն իրեն հակասում է:

71 Այս ձևակերպումը մեկ անգամ ևս վկայում է Շահնազարովի զրագիտության մասին:

72 Տեր-Եղիշեն թունավորվել է հարսանիքի ժամանակ 1888թ.:

պատկանել. այդ հանգամանքը ինձ հայտնի է Գարեգինի խոսքերից: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության մասին ես ոչինչ չգիտեմ: Կզնութուն «Դաշնակցություն» կուսակցության կոմիտե չի գործել: Գարեգինի քաղաքական հայացքներն ինձ անհայտ են, սակայն նա գրույցների ընթացքում մշտապես խոսում էր «Դաշնակցություն» կուսակցության դեմ⁷³:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարդացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1638: Թարգմանությունն ռուսերենից:

Գևորգ Մուղրուսի Հարությունով, Կզնութ գյուղի բնակիչ, 80 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեմ դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար են:

1905թ.-ից մինչև 1909թ. Գարեգին Տեր-Հարությունովը մշտապես Կզնութում չի բնակվել, սակայն ամեն տարի մի քանի օրով գալիս էր: Որտե՞ղ է նա բնակվել և ինչո՞վ է զբաղվել՝ չգիտեմ: Մեսրոպ Շահնագարովի կողմից 100 ռուբլի պահանջով նամակի մասին ես ոչինչ չգիտեմ: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության, այդ կուսակցությունում Գարեգին Տեր-Հարությունովի մասնակցության, որևիցե ահաբեկչական գործողությունների մասին ինձ հայտնի չէ: Տեր-Հարությունովի քաղաքական հայացքների մասին ես ոչինչ չգիտեմ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարդացված է: Անգրագետ:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1639:

Թարգմանությունն ռուսերենից:

Սահակ Գյուլնագարի Մկրտչյան⁷⁴, Կզնութ գյուղի բնակիչ, 45 տարեկան, հայ-գրիգորյան, Գարեգին Տեր-Հարությունովի քեռի, չեմ դատվել:

Որտեղ է մասնավորապես ապրել Գարեգին Տեր-Հարությունովը 1905թ.-ից մինչև ձերբակալությունը՝ չգիտեմ: Ամեն տարի Գարեգինը գալիս էր Կզնութ մի քանի օրով: Ասում էին, որ Գարեգինը սովորում է Գերմանիայում, սակայն ինչ էր սովորում չգիտեմ: Մեսրոպ Շահնագարովի կողմից 100 ռուբլի պահանջով նամակի ստացման մասին ոչինչ չգիտեմ: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության, այդ կուսակցությունում Գարեգինի մասնակցության, վերջինիս քաղաքական հայացքների, որևիցե ահաբեկչական գործողությունների

կատարման մասին ոչինչ չգիտեմ: Մեսրոպ Շահնագարովը տանուտերի օգնական եղած ժամանակ վիճել է ինձ հետ ոռոգման ջրի պատճառով և գավառապետին բողոք է ներկայացրել, ով հայտարարել է, որ թե Մեսրոպի հետ ինչ-որ դժբախտություն պատահի, ապա մեղավորը ես կլինեմ: Մեսրոպի բողոքը Գարեգին Տեր-Հարությունովի գործողությամբ չէր պայմանավորված:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարդացված է: Անգրագետ:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1639:

Թարգմանությունն ռուսերենից:

Ստեփան Հովհաննեսի Մոսեսով (Խաժակ), Կզնութ գյուղի բնակիչ, 35 տարեկան, հայ-գրիգորյան, գործում մասնակից անձանց օտար են:

1905-1906թթ. ես ապրել եմ ք.Եկատերի-նոդարում, որտեղից իմ գյուղ եմ վերադարձել 1907թ.: Գիտեմ, որ 1907-1909թթ. Գարեգին Տեր-Հարությունովը բնակվել է Կզնութում, սակայն որտեղ և ինչով է զբաղվել չգիտեմ: Ասում էին, որ Գարեգինը ինչ-որ տեղ սովորում է ինչ- որ հարուստ հայի հաշվին, բայց ինչքանով են այդ լուրերը հավաստի չգիտեմ: Մեսրոպ Շահնագարովի կողմից 100 ռուբլի հանձնելու պահանջով նամակի ստացման մասին ոչինչ չեմ լսել: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության, այդ կուսակցությունում Գարեգինի մասնակցության, վերջինիս քաղաքական հայացքների, որևիցե ահաբեկչական գործողությունների կատարման մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարդացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1639-1640:

Թարգմանությունն ռուսերենից:

Նիկոլայ Մնացականի Բեկնագարյանց, Կզնութ գյուղի բնակիչ, 40 տարեկան, հայ-գրիգորյան, գործում մասնակից անձանց օտար են, չեմ դատվել, անգրագետ:

Որտեղ է մասնավորապես ապրել Գարեգին Տեր-Հարությունովը 1905թ.-ից մինչև 1909թ.: չգիտեմ: Ասում են, թե նա սովորում էր Բուլղարիայում, բայց մասնավորապես որտեղ չգիտեմ: Իմ համագյուղացիներից որևիցե մեկի կողմից դրամի պահանջով նամակներ ստանալու մասին ոչինչ չեմ լսել: Պատկանում էր Գարեգին Տեր-Հարությունովը «Դաշնակցություն» կուսակցությանը թե

⁷³ Այս հանգամանքը Նժդեհի գաղափարակից հարազատի կողմից ուղղակի պաշտպանական մարտավարության դրսևորում է:

⁷⁴ Եիշտը՝ Սահակ Մկրտչի Գյուլնագարյան - Նժդեհի քեռին:

ոչ՝ չգիտեմ: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության, Տեր-Չարությունովի կամ «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից որևիցե ահաբեկչական գործողությունների կատարման մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարողացված է: Անգրագետ:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1640:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Ալեքսան Աստվածատուրի Ավակով, Կգ-նութ գյուղի բնակիչ, 39 տարեկան, հայ-գրիգորյան, գործում մասնակից անձանց օտար եմ, չեմ դատվել, գրագետ:

Որտեղ է մասնավորապես ապրել Գարեգին Տեր-Չարությունովը 1905թ.-ից մինչև ձերբակալությունը՝ չգիտեմ: Ասում եմ, թե նա բնակվել է Բուլղարիայում, բայց մասնավորապես որտեղ չգիտեմ: Իմ համազուղացիներից որևիցե մեկի կողմից դրամի պահանջով նամակներ ստանալու մասին ոչինչ չեմ լսել: «Դաշնակցություն» կուսակցության Տեր-Չարությունովի պատկանելության և դրա գործունեության մասին ոչինչ չգիտեմ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարողացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1640:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Ղազար Աստվածատուրի Ավակով, Կգ-նութ գյուղի բնակիչ, 45 տարեկան, հայ-գրիգորյան, գործում մասնակից անձանց օտար եմ, չեմ դատվել, գրագետ:

Որտեղ էր մասնավորապես ապրել Գարեգին Տեր-Չարությունովը 1905թ.-ից մինչև ձերբակալությունը՝ չգիտեմ: Ասում եմ, թե նա սովորել է Թիֆլիսում, սակայն մասնավորապես որտեղ և ինչ չգիտեմ: «Դաշնակցություն» կուսակցությանը Տեր-Չարությունովի պատկանելության և քաղաքական հայացքների մասին ես ոչինչ չեմ լսել և չգիտեմ: Մեսրոպ Շահնազարովի կողմից 100 ռուբլի պահանջով նամակի ստացման մասին ոչինչ չեմ լսել, բայց գյուղում խոսում էին, որ Շահնազարովից 100 ռուբլի պահանջում էին ինչ-որ թրքահպատակ հայեր: «Դաշնակցություն» կուսակցության գործունեության, Տեր-Չարությունովի կամ «Դաշնակցություն» կուսակցության կողմից որևիցե ահաբեկչական գործողությունների կատարման մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարողացված է:

Բնագիրը համապատասխան ստորագրություններով:

75 Այս և հետագա բոլոր բազմակետերը փաստաթղթին են:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 1640:
Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 6
ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՉՆՆՈՒՄԻ և թարգմանության**

1910թ. ապրիլի 5: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից հատուկ կարևորության գործերով դատական քննիչը Նովոչերկասկի դատական պալատի Դատախազի Տեղակալ Վ. Ս. Ակսակովի և երդվյալ թարգմանիչ Ս. Ա. Նադիրադեի միջոցով ներքոստորագրյալ ընթերականների ներկայությամբ իրականացրեց երևանի օկրուգային դատարանի Նախիջևանի տեղամասի Դատախազի Տեղակալի կողմից 1910թ. մարտի 30-ին ուղարկված հայերեն նամակի գնմունք և թարգմանությունը, ընդ որում պարզվեց.

Փոստային թղթի 3 կիսաշերտի վրա գրված և «Բուլղարիա: Կայսրան Սոֆիա, փողոց Ցար Բորիս, թիվ 57, տիկին Սուքիասյանին կամ Ստեփանյանին օրիորդ եփեմիայի համար» հասցեով, ծրարի մեջ դրված, հետևյալ բովանդակությամբ:

«Թանկագին քույր Եփեմիա.
Այո՛, մեր աշխարհն այդպիսին է⁷⁵

Ցանկանում ես սուրբալ, թռնել ավելի բարձր ու բարձր, հեռու դեպի արևը, սակայն այդ անխիղճը քեզ վրա դնում է ծանր կնիք, կվերածի ստրուկի – կստիպի սողալ

Ա՛հ, այդ անաստված և անխիղճ աշխարհը

Ա՛հ, ես կցանկանայի, որպեսզի որևէ մեկը ինձ ասեր, բայց մի մոռացիր, որ այս աշխարհը երբևիցե կմահանա: Ա՛հ, եթե ես ունենայի ատլետիկ ձեռքեր, որպեսզի կարողանայի ինքս փակել և բացել արևի դեմքը, ես կխլեի արևից լույսն ու ջերմությունը, որպեսզի այդ «աշխարհը» մահանա խավարի ու ցրտի մեջ:

Թանկագին քույր, իմ հրեշտակ:

Կցանկանայի և քեզ մոռանալ, ինչպես մոռացա այս ատելի աշխարհը, կցանկանայի մնալ բացարձակապես միայնակ, սակայն չեմ կարող:

Ինչքան ես ատում եմ այս աշխարհը, այնքան սիրում եմ քեզ

Քեզ ավելի շատ եմ սիրում, քան արծիվը՝ բարձր լեռները:

Չոգյակա, երբ ես կմահանամ, դու սուգ հագիր, արի ինձ մոտ, գտիր իմ գերեզմանը, լացիր իմ գերեզմանի վրա: Երբ ես կմահանամ՝ դու էլ երկար մի մնա այս մռայլ աշխարհում

Համբուրում եմ քեզ, քո եղբայր Նժդեհ»:

թիվ 3(28) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2009

ՎԵՄ համահայկական հանդես

«Թանկագին մայրիկ,
Միթե դուք մոռացել եք ձեր որդի Նժդե-
հին: Ինչու՞ մամակներ չէք գրում, չէ՞ որ ինձ
սփոփում են միայն ձեր մամակները:

Թանկագին մայրիկ, ես ձեզ շատ նեղու-
թյուն են պատճառում, սակայն պետք է ուրա-
խությամբ կրեք այդ նեղությունները ձեր որ-
դի Նժդեհի համար:

Թող Եփեմիան դիմի բուլղարական թա-
գուհի Էլենոորային, որպեսզի նա խնդրի ռու-
սական թագուհուն բանտից իմ ազատման
համար: Պ-ոն Սուբիասը⁷⁶ կարող է դա կազ-
մակերպել, քանի որ նա ծանոթ է ռազմական
նախարարի և բարձրաստիճան շատ
անձանց հետ: Եթե դուք դիմեք, ապա անպայ-
ման բավարար պատասխան կստանաք: Հա-
վանաբար, դուք արդեն գիտեք, որ ինձ մե-
ղադրում են հայ հեղափոխական
«Դաշնակցություն» կուսակցությանը պատ-
կանելու համար, չնայած այն բանին, որ ես
այդ կուսակցությունից այնքան հեռու էի
կանգնած⁷⁷, որքան երկինքը՝ երկրից:

Ձերբակալվել են շուրջ 800 հոգի, բայց
600 հոգի ազատվել են, իսկ մնացյալին
պետք է դատեն: Թերթերի տեղեկությունների
համաձայն՝ մեր գործը դատարան պետք է
փոխանցվի մայիս ամսին:

Դրությունը կրիտիկական է, առողջու-
թյունս քայքայվում է, ահա արդեն 1,5 տարի
է, ես ձերբակալված եմ:

Ա՛հ, ճշմարիտ է, ճշմարիտ:
Խոնարհվում եմ բոլորին:

Ձեր որդի Նժդեհ:
Իմ հասցեն

Ռուսաստան, Կովկաս, քաղաք Նա-
խիջևան, Երևանի նահանգ: Բանտում քաղա-
քական բանտարկյալ Գարեգին Տեր-
Հարությունյանցին:

1910թ. մարտի 27»:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 3, ք. 2278:
Թարգմանություն ռուսերենից:

**ԹԻՎ 7
ՄԵՂԱԴՐՅԱԼԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

1910թ. հոկտեմբերի 22: Քաղաք Նովոչերկասկ:
Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանին կից
հասուկ կառնություն գործերով դատական
բնիկը Քրեական դատավարության կանո-
նադրության 403-405-րդ հոդվածների հիման

76 Եփեմիայի հայրը Սուբիաս Սուբիասյան:
77 Այս մասը գրված է անցյալ ժամանակով:
78 Տանուտերի օգնական Շահնագարով:
79 Այստեղ Նժդեհն ակնհայտորեն քողարկում է իր գաղափարակցի անունը:
80 Փաստաթղթում այսպես է:
81 Ռուսերեն գրված է в Тазюках.
82 Սա նույն Շահնագարովն է:
83 Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում գրված է ռուսերեն՝ зинвор:

*վրա հարցախոնարհություններ հանձնարված
վանային և նա ցուցմունք սվեց.*

Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Հարությունով,
լրացուցիչ ցուցմունք են տալիս:

Ձեր կողմից ներկայացված 1908թ. սեպ-
տեմբերի հայերեն մամակը «Նժդեհ» ստո-
րագրությանը Կոնոսթի պետի⁷⁸ անունով.
«Սույնով Կոնոսթի հայ բնակչության կողմից
լրագրությունը և ընտրյալները հայտարարում
են Ձեզ, որ. Ա. Այսօր եկեղեցու շրջակա հրա-
պարակում տեղի կունենա հասարակական
ժողով, Բ. Նշյալ մարմինները պարտավորեց-
նում են ձեզ ներկա լինել հասարակական ժո-
ղովին: Տեղական մարմինների փոխարեն
«Նժդեհ»: Գրված է իմ կողմից և փոխանցված
է Կոնոսթ գյուղի ներկայացուցչին, ում անու-
նը և ազգանունը չեն հիշում⁷⁹, Կոնոսթի տա-
նուտերի օգնականին հանձնելու համար:
Ձեր ներկայացրած երկու մամակները և գրու-
թյունը.

1. 1908թ. հունիսի «Լևոնի անունով»
«Նժդեհ» ստորագրությամբ [հայերեն մամա-
կը]. «Կրկնում եմ այն խոսքերը, որոնք կային
20 օր առաջ ուղարկած իմ մամակի տողե-
րում: Ես մեկն եմ հեղափոխականներից և
այժմ գործում եմ հեղափոխական ասպարե-
զում: Ես կապված եմ հանձնարարված մեծ
գործերի, դրա համար էլ իմ ասպարեզը կարճ
ժամանակով ես չեմ կարող թողնել, չեմ կա-
րող առանձնանալ որպես գործիչ - դա արսի-
ոմա է⁸⁰ ուղարկում եմ իմ լուսանկարչա-
կան քարտը, որն ուղարկված է Սոֆիայից
քրոջիցս: Կծգտեմ ուսուցիչ լինել Թագազու-
ղում⁸¹:

2. Առանց անասքվի նշման «Նժդեհ»
ստորագրությամբ «մոր և եղբոր» անունով և
նշումով [հայերեն մամակը], ըստ որի մամա-
կի հեղինակը Սոֆիայում «Դաշնակցության»
հաշվին սովորում է սպայական դպրոցում,

3. Մեսրոպովի⁸² անունով գրություն
«100 ռուբլու պահանջով և սպառնալիքով,
եթե մամակի հեղինակը մինչև հաջորդ օրը
չստանա, ապա կգա և կստանա 150 ռուբլի»
– իմ կողմից չեն գրված, ունից են դրանք խլ-
վել – ինձ անհայտ է:

Վերոհիշյալ գրությունը 100 ռուբլու պա-
հանջի մասին Մեսրոպին գրված է 1905թ.
հայ-թաթարական անկարգությունների ժա-
մանակ «Սայրդ» անունով թուրքական հայ
զինվորի⁸³ կողմից, իսկ այդ հայի ազգանունը
ես չգիտեմ: Որտեղ է ապրում այդ հայը – ես
նույնպես չգիտեմ: Սատնանշված երկու մա-
մակները գտնվել են Կոնոսթում, դատարկ
տանը, որտեղ 4 կամ 5 տարի շարունակ ոչ
մեկը չի ապրել: Այդ մամակները խեղաթյուր-

**ԹԻՎ 8
ՎՎԱՆԵՐԻ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1910թ. դեկտեմբերի 1: Քաղաք Նախիջևան:

Երևանի օկրուգային դատարանի Դատական Քննիչ Սիդավան Քրեական դատավարության կանոնադրության 712-րդ և 1037-րդ հոդվածների համաձայն հարցաքննեց ներքոնախալմերին և նրանք ցուցմունք տվեցին.

Հոգևորական Տեր-Թադևոս Տեր-Մատթևոսի Տեր-Հովհաննիսյանց⁸⁷, Կզնուք գյուղի բնակիչ, հայ-գրիգորյան, չեն դատվել, Մեսրոպ Բաբանև իմ զարմիկն է⁸⁸, իսկ մյուսները օտար:

Մեսրոպ Բաբանև և հոգևորական Տեր-Եղիշե Տեր-Հարությունովի ընտանիքների միջև հնուց գոյություն ունի թշնամանք, և նրանք պատկանում են իրար թշնամի երկու կուսակցությունների: Ինչն է նման թշնամանքի պատճառ ծառայել չգիտեմ, քանի որ թշնամանքի սկիզբն առնչվում է դեռ այն ժամանակին, երբ Բաբանև և Տեր-Հարությունովի նախնիները ապրում էին Պարսկաստանում⁸⁹: Մեսրոպ Բաբանև կողմից սկզբում 100 ռուբլի, իսկ հետո 150 ռուբլի պահանջով նամակի ստացման մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Գարեգին Տեր-Հարությունովի մոտ արդյո՞ք գտնվել է ինչ-որ գրություն դրամի պահանջով, թե ոչ՝ չգիտեմ:

Ավելիին ցուցմունք տալ չեն կարող: Կարդացված է:

Հոգևորական Տ. Թ. Հովհաննիսյանց
Քննիչ Սիդավա
Դատախազի Տեղակալ (ստորագրություն)

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թ. 4350:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Դուկաս Բաբայի Բեկնազարյանց, Կզնուք գյուղի բնակիչ, 32 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեն դատվել, գործում մասնակից անձանց օտար են:

Մեսրոպ Բաբանև և հոգևորական Եղիշե Տեր-Հարությունովի ընտանիքին են լավ են ճանաչում: Ինչքան հիշում են են մշտապես Բաբանևների և Տեր-Հարությունովների թշնամանքի վկան են եղել, որոնք պատկանում են իրար միջև թշնամություն անող երկու կուսակցությունների: Ի՞նչն է առիթ ծառայել նման թշնամանքի չգիտեմ, բայց ասում են, որ նրանց նախնիները թշնամություն են արել դեռևս

ված են, այսինքն՝ կեղծված են Կզնուք գյուղի տանուտերի օգնական Մեսրոպ Բաբանևի⁸⁴ կողմից: Այդ նամակներում են իմ ձեռագրի հետ ոչ մի նմանություն չեն գտնում: Այդ նամակները կազմվել և գաղտնաբար զգվել են նշյալ Մեսրոպ Բաբանևի կողմից: Մեսրոպ Բաբանև իմ երդվյալ թշնամին է, իմ հայր Տեր-Եղիշեն թունավորվել է Բաբանևի զարմիկ Թադևոս Շահնազարյանի կողմից, ինչի առթիվ կարծես նույնիսկ գործ է վարվել: Կզնուքցիների խնդրանքով իմ կողմից կազմվել է խնդրագիր որպես կաշառակերի [պաշտոնից] Մեսրոպ Բաբանևի ազատման մասին: Նա ազատվեց: Դրանից զատ ես նրան անձնապես վիրավորեցի: Այն ժամանակ, երբ գրվել է Մեսրոպ Բաբանևի անունով գրությունը, վերջինս արդեն Կզնուք գյուղի տանուտերի օգնական չէր, և ես այդ գրությունը նրան որպես մասնավոր անձի են գրել: Նշյալ ժողովում այդ գրության մեջ ծխական դպրոցի բացման համար հաշտարար վճռագիր է գրվել: Այդ գրության մեջ նշյալ մարմինները կզնուքցիների կողմից ընտրված և լիազորված հոգաբարձուներն են: Ես սխալմամբ Բաբանևի զարմիկին անվանեցի Թադևոս, նրա անունը Ստեփան է:

Կարդացված է:

Հավելեմ. խնդրում են որպես վկա հարցաքննել Կզնուքի հոգևորական Տեր-Թադևոս Տեր-Մաթևոսովին, Կզնուք գյուղում ապրող Դուկաս Բաբանևին, նույն գյուղի տանուտերի օգնական Անդրեասին⁸⁵, որի ազգանունը չեն հիշում, ի հաստատումն այն բանի, որ Բաբանև և մեր ընտանիքի միջև գոյություն ունի դարավոր թշնամանք, որ 100 ռուբլի պահանջով գրությունը Մեսրոպ Բաբանևին գրված է հայ-թաթարական անկարգությունների ժամանակ վերոնախալմյալ զինվոր Սայդոյի⁸⁶ կողմից:

Կարդացված է:

Գարեգին Տեր-Հարությունով
երդվյալ թարգմանիչ Նադիրաձե
Դատական Քննիչ Լիժին,
Դատական պալատի Դատախազի
Տեղակալ Սերգեև

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, թթ. 4178-4179:
Թարգմանություն ռուսերենից:

84 Նկատի ունի Շահնազարյովին:
85 Անդրեաս Հովհաննեսի Ներսիսյան - Նժդեհի երրորդ ճյուղի եղբայր (պապի եղբոր թոռ):
86 Սեյդո Պողոս (1874-1907) – ֆիդայի, ծնունդով Սշո Ալվարինց գյուղից: Հայ-թաթարական կռիվների շրջանում ղեկավարել է Նախիջևանի հանրիվար շրջանի ինքնապաշտպանությունը:
87 Սա Բուլղարիայում Նժդեհի հետ ուսանած, ապա դավադիր դեր խաղացած Ռաշիդի (տե՛ս ծան. թ. 8) հայրն է:
88 Քրոջ որդին:
89 Նժդեհի տոհմը (Գուլյոնեք) 1829-1830թթ. գաղթել է Պարսկաստանի Սալմաստ գավառի Դզըլջա (Կիզիլճա) գյուղից:

Պարսկաստանում՝ մինչև Ռուսաստան նրանց վերաբնակեցումը: Մեսրոպ Բաբաևի անունով 150 ռուբլի պահանջով գրության առնչությամբ ինձ ոչինչ հայտնի չէ, բայց այդպիսին գրված է Գարեգին Տեր-Չարությունովի կողմից հետևյալ պարագաներում: 1908թ. Կգնութ գյուղի տանուտերի օգնական Մեսրոպ Բաբաևը գյուղացիներից հավաքել է 200 ռուբլի միրաբից⁹⁰ ոռոգման ջուր գնելու համար, բայց հետագայում պարզվեց, որ ջուր գնելու անհրաժեշտություն չկա: Այդ ժամանակ ես, Ստեփան Ազիզովը և Նիկոլայ Բաբաևը ոռոգման ջրանցքի անցկացման համար լիազորներ ընտրվեցին: Քանի որ նոր ջրանցքի [կառուցման] աշխատանքներ սկսելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ որոշակի գումար, մենք որոշեցինք Մեսրոպ Բաբաևից նախկինում նրա հավաքած գումարից վերցնել 150 ռուբլի: Քանի որ Մեսրոպ Բաբաևն այն ժամանակ գտնվում էր գյուղ Չենգամբասարում, դրա համար մենք խնդրեցինք Գարեգինին գրել նրան նամակ մեզ՝ լիազորներիս 150 ռուբլի հանձնելու մասին, ինչը և Գարեգինը կատարեց: Նամակը գրվեց Գարեգինի կողմից, քանի որ լիազորները թերի գրագետ էին: Թե ինչպիսի գրություն է գտնվել Գարեգին Տեր-Չարությունովի իրերում չգիտեմ: Լիազորները Մեսրոպ Բաբաևից գումար չեն ստացել, քանի որ նա մեր գրությամբ չժամանեց Կգնութ և գումար չտվեց:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարողացված է:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4350:
Թարգմանություն ռուսերենից:

Մեսրոպ Բաբայի Շահնագարյան, Կգնութ գյուղի բնակիչ, 50 տարեկան, հայգրիգորյան, չեմ դատվել, հոգևորական Տեր-Թադևոսն իմ քեռին է, գրագետ:

Սույն գործի առնչությամբ ներկա տարվա սկզբին ես արդեն ձեզ ցուցմունք եմ տվել: Իմ և Տեր-Եղիշե Տեր-Չարությունովի ընտանիքների միջև սկզբում ոչ մի թշնամանք չի եղել, իսկ մեր նախնիները երբեք թշնամություն չեն արել: Թշնամանքը սկսվել է Գարեգին Տեր-Չարությունովից սկզբում 100, ապա 150 ռուբլի պահանջով երկու գրությունների իմ կողմից ստանալուց հետո⁹¹: Այդ երկու գրություններն էլ փոխանցված են Գարեգին Տեր-Չարությունովից: Այդ գրությունները ես ներկայացրել եմ Նախիջևանի գավառապետին: Գարեգինի իրերի մեջ ինչպիսի գրություն է գտնվել չգիտեմ: Գուցե՞ նա գրել է երրորդ գրությունը, բայց չի հասցրել ինձ ուղարկել: Հասարակության լիազորները չէին կարող ինձնից դրան պահանջել, քանի որ այդպիսիք իմ մոտ չէին կարող լինել, ոռոգման ջրանցքի կառուցապատման համար գումարը տանուտերի և հարկահավաքների մոտ էր:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող:

(Ստորագրությունը ռուսերեն չէ)
Դատական Քննիչ Սիդակա
Դատախազի Տեղակալ (ստորագրություն)

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4351:
Թարգմանություն ռուսերենից:

* * *

Անդրեաս Չովիաննեսի Ներսեսյան, Կգնութ գյուղի տանուտերի օգնական, 48 տարեկան, հայ-գրիգորյան, չեմ դատվել, Գարեգին Տեր-Չարությունովն իմ երրորդ ճյուղի եղբայրն է:

Մեսրոպ Բաբաևին և Տեր-Եղիշե Տեր-Չարությունովի ընտանիքին ես ճանաչում եմ: Նրանք վաղուց թշնամություն են անում իրար հետ և պատկանում են երկու իրար թշնամացող կուսակցությունների: Ինչն է այդ թշնամանքի պատճառ ծառայել չգիտեմ, քանի որ նրանց նախնիները, ինչպես ասում են, թշնամություն են արել դեռ Պարսկաստանում՝ մինչև Ռուսաստան վերաբնակեցումը: Մեսրոպ Բաբաևի կողմից սկզբում 100, իսկ հետո 150 ռուբլի պահանջով նամակների ստացման մասին ինձ հայտնի չէ: Ինչպիսի գրություն է գտնվել Գարեգին Տեր-Չարությունովի իրերում չգիտեմ:

Ավելին ցուցմունք տալ չեմ կարող: Կարողացված է: Անգրագետ:

Դատական Քննիչ Սիդակա
Դատախազի Տեղակալ (ստորագրություն)

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 5, ք. 4351:
Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 9 ՈՐՈՇՈՒՄ

1911թ. փետրվարի 11-ից մինչև 24-ը: Քաղաք Նովոչերկասկ:

Նովոչերկասկի օկրուգային դատարանի հատուկ կարևորության գործերով Դատական Քննիչը քննության ենթարկելով իր կատարած նախաքննությունը հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության գործով, ԳՏԱՎ.

Որ ներքոնվանյալ մեղադրյալներին սույն գործով՝ ներկայացված Քրեական Դատավարության կանոնադրության 448-րդ և 476-րդ հոդվածների հիման վրա, նրանց նախաքննությամբ արված են հետևյալ հայտարարությունները.

XXXXXXXXVII. Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Չարությունով.

1. Գործին կցել Կգնութ գյուղում տան հատարկ սենյակում գավառապետ Սորոկինի [կատարած] խուզարկության արձանագրությունը, որտեղ գտնվել են 1906թ. կոչերը և այդ առթիվ հարցաքննել Սորոկինին,

2. Հարցաքննել Կգնութ գյուղի տանուտերին, Բաբաևի ազգական Կգնութի

90 Ջրաբաշխ պաշտոնյա:

91 Շահնագարովը կրկին ակնհայտորեն խեղաթյուրում է իրականությունը:

հոգևորական Տեր-Թադևոս Տեր-Չովհաննեսովին – ի հաստատումն Բաբանկի գրագիտության, որը դրա պատճառով իբր չի կարողացել ոչ մեկի ընթերցման համար տալ իր ստացած նամակները,

3. Գործին կցել բանաստեղծություններով նրա տետրը, դպրոցի բացման առթիվ հաշտարար վճիռը, դպրոցի բացման առթիվ հաշտարար միջնորդական խնդրագիրը, անձնագիր ստանալու համար տանուտերի վկայականը և 175 կգնութիցի հայերի վճռագիրը,

4. Ի հաստատումն այն փաստերի, որ իր դեմ ցուցմունք տվող Մեսրոպ Բաբանկը նրա երկվյալ թշնամին է, որ նրա հայր Տեր-Չարությունովը հոգևորական Տեր-Եղիշեն, թունավորվել է Բաբանկի կուսակցության կողմից, որ 100 ռուբլի պահանջով նամակը Բաբանկը ստացել է թուրքահպատակից և 1905թ. մինչև 1908թ. Գարեգին Տեր-Չարությունովը Ռուսաստանում չի եղել – հարցաքննել Քրիստափոր Մովսեսովին, Աբրահամ Ամիրխանովին, Իվան Մովսեսովին և ուրիշներին,

5. Փոփոխել պատժամիջոցը և տրամադրել դատական վարույթի պատճենները:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4409-4410: Թարգմանություն ռուսերենից:

CXXXXXIV. Գարեգին Եղիշեի Տեր-Չարությունով.

(խնդրագրում լրացուցիչ հայտարարություն)

1.. Ընդունում է, որ երկու նամակները, որոնցում մատնանշվում է այն մասին, որ նա սովորում է «Դաշնակցություն» կուսակցության հաշվին – զրված են իր կողմից,

2. Խնդրում է պատժամիջոցը փոխել ոստիկանության հատուկ հսկողությամբ:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4438: Թարգմանություն ռուսերենից:

CCXIV. Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Չարությունով.

(հեռագրով լրացուցիչ հայտարարություն) Նվազեցնել գրավը մինչև 1000 ռուբլի:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 4444: Թարգմանություն ռուսերենից:

Մեղադրյալ Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Չարությունովի միջնորդությունը.

Ա. Կզնութ գյուղում գտնված 1906թ. կոչերի խուզարկության արձանագրությունները գործին կցելու և այդ առթիվ գավառապետ Սորոկինի հարցաքննության մասին,

Բ. Վկա Մեսրոպ Բաբանկի գրագիտությունը հաստատող վկաների հարցաքննության մասին,

Գ. Գյուղական վճռագրի և Կզնութ գյուղում դպրոցի բացման առթիվ խնդրագրի գործին կցման մասին,

Դ. Տեր-Չարությունովի բանաստեղծությունների տետրերի և նրա կողմից անձնագրի ստացման մասին տանուտերի վկայականի գործին կցում,

Ե. Տեր-Չարությունովի գործուցեության մասին 175 կզնութիցի հայերի վճռագրի գործին կցումը,

Զ. Վկաներ Մովսեսովի, Ամիրխանյանի և այլոց հարցաքննությունների մասին ի հաստատումն, որ մեղադրության վկա Մեսրոպ Բաբանկը Տեր-Չարությունովի երդվյալ թշնամին է, և որ Տեր-Չարությունովի հայրը թունավորվել է Բաբանկի կուսակցության մարդկանց կողմից, որ Գարեգին Տեր-Չարությունովը 1905թ. -ից մինչև 1908թ. Ռուսաստանում նույնիսկ չի եղել, դրա համար էլ 1905-1906թթ. ոմն թուրքահպատակից Մեսրոպ Բաբանկի ստացած 100 ռուբլու պահանջով նամակը Գարեգին Տեր-Չարությունովի հետ ոչ մի առնչություն չունի – ենթակա չէ բավարարման, քանզի.

Առաջին, խուզարկության արձանագրությունում վերոնմվածայալ հաշտարար վճիռները գտնվում են գործում և կցված են դրան, բացի մեղադրյալ Գարեգին Տեր-Չարությունովի կողմից դրա համար պահանջած միջնորդությունից, իսկ վերջինիս բանաստեղծությունների տետրերի և անձնագրի ստացման մասին տանուտերի վկայականի գործին կցումը չի դիտարկվում դրանցում գործի համար ինչ-որ կերպ ամերաժեշտ էական նշանակության բացակայությամբ,

Երկրորդ, բոլոր վկաները այդ թվում և մեղադրյալ Գարեգին Տեր-Չարությունովի հղումով ներկա հայտարարության մեջ ցույց տրված, բացառությամբ վկա Սորոկինի, արդեն հարցաքննված են նույն հանգամանքով, և այդ վկաների կողմից այդ առթիվ արդեն տրված են որոշակի ցուցմունքներ, ինչ վերաբերում է վկա Սորոկինի հարցաքննությանը, ապա այդպիսինի բավարարման համար էական ոչ մի անհրաժեշտություն չկա, որ նույն հանգամանքով ի հաստատումն որի մեղադրյալ Գարեգին Տեր-Չարությունովը խնդրում է հարցաքննել վկա Սորոկինին, հարցաքննված են ինչպես նշյալ խուզարկության ժամանակ ներկաների, այնպես և նշյալ վկա Սորոկինի կարգադրությամբ դա կատարողների առումով, խուզարկության ժամանակ բացակաների և դրա վկաների կողմից տրված են միանգամայն որոշակի և հանգամանակից բացատրություններ:

ՉԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 4566-4567: Թարգմանություն ռուսերենից:

135. Գարեգին Տեր-Չարությունով – 1908թ. Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Կզնութ գյուղում իր համագյուղացիներին կոչ է արել փակել պետական դպրոցը և կազմակերպությունից [ՉՅԴ] կախված, ընկերակցության [ՉՅԴ] շահերից բխող մասնա-

վոր դպրոց բացել, կատարել է հարկադիր դրամա հավաքներ ընկերակցության կարիքների համար և իր բնակարանում պահել է 1906թ. մայիսի 21-ից 26-ը «Դաշնակցություն» հայ հեղափոխական կուսակցության Մրգաստանի շրջանային ժողովի բանաձևեր» խորագրով տպագիր կոչը:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 249:
Թարգմանությունն ռուսերենից:

92. Գարեգին Տեր-Եղիշեի Տեր-Չարությունով – հտ. 30, գործի թերթ 10843, հտ. 129, գործի թերթ 42403, Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Վերին Ազա⁹²:

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 257:
Թարգմանությունն ռուսերենից:

[Դատական ԲՆՈՒՅԻ Խոսքերը]

1908թ. օգոստոսի վերջին Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի Կզնուք գյուղ եկավ վերջին տարիներին ժամանակի մեծ մասը հարազատ գյուղից դուրս ապրած և այնտեղ միայն կարծ ժամանակով վերադարձած այդ գյուղի բնակիչ Գարեգին Տեր-Չարությունովը: Վերադառնալով Կզնուք Գարեգինը սկսեց խառնվել գյուղական գործերին և գործել այնպես ազատ և ինքնուրույն, որ գյուղում լուր տարածվեց, թե Գարեգինը «Դաշնակցություն» կուսակցության ներկայացուցիչ է հանդիսանում, ինչի պատճառով բոլորը սկսեցին նրան լսել և վախենալ: Գարեգինի գալուց շուրջ մեկ շաբաթ անց Կզնուք գյուղի տանուտերի օգնական Մեսրոպ Շահնագարովի մոտ զնաց այդ գյուղի բնակիչ Բագրատ Քևորդի Սահակյանցը և Շահնագարովին փոխանցեց հայերեն երկու գրություն հաղորդելով, որ այդ գրությունները Գարեգինից է, ով պահանջում է նրան հավաքի [ներկայանալ]: Շահնագարովը պատասխանեց, որ հավաքի չի գնա, և ստացված գրությունները գրագետ անձի կարողալու տալով իմացավ, որ դրանցից մեկում իրեն առաջարկվում էր ներկայանալ հավաքի, իսկ մյուսում հանձնել 100 ռուբլի: Հաջորդ օրն այդ գրությունները Շահնագարովը ներկայացրեց Նախիջևանի գավառապետին, ում կարգադրությամբ Գարեգին Տեր-Չարությունովը 1908թ. սեպտեմբերին ձերբակալվեց իր եղբայր Լևոն Տեր-Չարությունովի տանը: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 59, թթ. 1637-1639)

Այդ գրությունների զննումից և թարգմանությունից հետո բացահայտվեց, որ դրանք հետևյալ բովանդակության են. «Նժդեհ» ստորագրությամբ 1908թ. սեպտեմբերի «Կզնուքի տանուտերի օգնականի (մելիք)» անունով նամակն այն մասին, որ հայ հասարակու-

թյան կողմից ընտրված և լիազորված Կզնուքի տեղական մարմինները հայտարարում են եկեղեցու շրջակա իրապարակում ժողովի նշանակման մասին և պարտավորեցնում հասցեատիրոջը ներկա լինել դրան: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 23, թ. 554, փաստաթուղթ 3)

Անստորագիր գրությունն այսպիսի բովանդակությամբ. «Կզնուք, Մեսրոպին: Եթե վաղը չուղարկես այն 100 ռուբլին, ապա ես ինքս կգամ և քանի դեռ չես բռնագանձել 150 ռուբլի, հանգիստ չես թողնի ձեզ: Ես ձեզ կսպասեմ մինչև երեկո»: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 23, թ. 554, փաստաթուղթ 4)

Ըստ Շահնագարովի ցուցմունքի՝ նա լսել է իր համագյուղացիներից, որ [գյուղական] հավաքում, որին իրեն կանչում էր Գարեգինը, վերջինս համոզել է փակել պետական դպրոցը և բացել մասնավորը, այդ առթիվ կազմվել է վճիռ, որը և գյուղի բնակիչները ստորագրել են վախենալով Գարեգինից: Ըստ Շահնագարովի խոսքերի նրա համագյուղացիներից և ոչ մեկը դատական իշխանության առջև չի հաստատի այդ հանգամանքը՝ երկյուղելով վրեժից, և որ ինքը իր տված ցուցմունքից հետո լավ գիտի, որ դրա համար կսպանվի: Հանդգնումը հայտնելով, որ Գարեգին Տեր-Չարությունովը պատկանում է «Դաշնակցություն» կուսակցությանը վկան ու պարզաբանեց, որ եթե Գարեգինը չպատկաներ այդ կուսակցությանը, նա չէր կարող այդպիսի խիզախությամբ խառնվել գյուղական գործերին: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 59, թ. 1638)

Վերին Ազա գյուղում իր եղբոր տանը Գարեգինի ձերբակալման ժամանակ խուզարկություն կատարելու նպատակով ստիկանական ուրյադնիկ Սագինովը առաջարկեց նրան ցույց տալ իր իրերը: Գարեգինը ցույց է տվել ճամպուրկը, որի մոտ պատուհանի զոզին դրված էին նամակներ ու տետրեր, որոնք Գարեգինը նույնպես ճանաչել է [որպես] իրեն պատկանող իրեր:

Այդ փաստաթղթերի զննման և հայերենից թարգմանության ժամանակ պարզվել է, որ այդպիսիք ունեն հետևյալ բովանդակությունը.

1. «Գարեգին» ստորագրությամբ մոր և Լևոն եղբոր անունով «Սոֆիա, 1906թ. հոկտեմբերի 15» թվագրումով նամակում Գարեգինը հաղորդում է, որ ինքը գտնվում է ք. Սոֆիայում, որտեղ սովորում է «Դաշնակցության» հաշվին, ում ստորագրություն է տվել, որ ինքը հինգ տարվա ընթացքում ամուսնանալու իրավունք չունի: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 23, թ. 553-555)

2. «Նժդեհ» ստորագրությամբ Լևոնի անունով 1908թ. հուլիսի նամակը: Նամակի հեղինակը հաղորդում է, որ ինքը աշխատում

92 Սրանք դատական գործի բնագրային տվյալներն են:

է հեղափոխական ասպարեզում և շատ է կապված իր վրա դրված գործերով, որոնք չի կարող թողնել: «Մի՞թե մայրիկն ցանկանում է,- շարունակում է նամակի հեղինակը,- որ պեսզի ես թողնեմ հեղափոխական գործը և վերադառնամ, դառնամ բոլոր ընկերների, ողջ կազմակերպության առաջ ատելի, նողկալի ...»: Նամակն ավարտվում է ք.Սոֆիայից քրոջն ուղարկած Գարեգինի լուսանկարը՝ մորը և եղբորը փոխանցելու մասին հեղինակի ծանուցումով, և Լևոնի հարցով թե ինչո՞ւ վերջինս հեղինակի նամակը ընթերցան համար չի հանձնել Կզնութի երիտասարդությանը:

3. 1906թ. մայիսի 21-ից 27-ը տեղի ունեցած «Հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցության Սրգաստանի (այսինքն՝ Երևանի) շրջանային ժողովի բանձնելը» խորագրով տպագիր կոչը: «Քարոզչության» մասին բաժնուն կոչը ծանուցում է, որ Կենտրոնական կոմիտեն իր շրջանում քաջատեղյակ մարդկանցից հիմնում է քարոզչության համար մարմին, որի վրա պարտականություն է դրվում այդպիսի գործի բանավոր և գրավոր վարումը «Դաշնակցության» հիմնական ծրագրի և Կովկասյան գործունեության նախագծի ժողովրդականացման նպատակներով անընդհատ ընդգծելով, որ «Դաշնակցությունը» հայ ժողովրդի տնտեսական և քաղաքական իրավունքների պաշտպանն է, և որ հայ աշխատավոր դասակարգի շահերը պահանջում են հայ ազգի քաղաքական իրավունքների երաշխիքներ: Կոչի վերջում շարադրված է, որ ժողովի բանձնելով պետք է ղեկավարվեն Սրգաստանի շրջանի բոլոր դաշնակցական մարմինները:

4. Երեք հաշտարար վճիռներ, երկուսը հայերենով. 1. ծխական դպրոցի համար հոգաբարձուներ ընտրելու մասին (Ջուղա գյուղի բնակիչների), և 2. միադասյա ծխական ուսումնարանի բացման մասին (Կզնու գյուղի բնակիչների 1908թ. հուլիսի 25), և մեկը ռուսերենով Կզնու գյուղի բնակիչների հայերեն ստորագրությամբ 1908թ. օգոստոսի 30-ից միադասյա ծխական ուսումնարանի բացման մասին: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 17, թթ. 6077, 6085, 6087, 6089)

Որպես մեղադրյալ հարցաքննված Գարեգին Տեր-Հարությունովն իրեն մեղավոր չճանաչելով հայ հեղափոխական «Դաշնակցություն» կուսակցությանը պատկանելու մեջ պարզաբանեց, որ 1904թ. Երևանի գիմնագիան ավարտելուց հետո նա Ռուսաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում անկարգությունների արդյունքում կրթությունը շարունակելու համար մեկնեց արտասահման, ընդ որում՝ Վիեննայում ծանոթացել է հարուստ դաշնակցական, Սոֆիայի բնակիչ Սուքիասյանի հետ,

ով առաջարկել է իրեն իր հաշվին ընդունվել Սոֆիայի համալսարան: Ընդունելով այդ առաջարկը՝ նա երկու տարի սովորել է այդ համալսարանում, իսկ 1907թ. համալսարանի փակման արդյունքում տեղափոխվել է Սոֆիայի զինվորական ուսումնարանին կից սպայական դասընթացներ, ուր սովորել է 11 ամիս, մինչև համալսարանում պարապմունքների վերսկսվելը: Ստորագրություններ այն մասին, որ ինքը պարտավոր է չամուսնանալ և իրեն նվիրել հեղափոխական գործի՝ ինքը ոչ մեկի չի տվել: Սոֆիայից մորը և եղբորը նամակներ գրել է, բայց ոչ այն բովանդակության, ինչպես իրեն ներկայացված երկու նամակներն են, որոնք, նրա կարծիքով, խեղաթյուրված են իր հետ հին թնամանքի մեջ գտնվող վկա Շահնագարովի կողմից և գաղտնաբար գցվել են խուզարկության ժամանակ:

«Մելիքի»⁹³ անունով «Նժդեհ» ստորագրությամբ նամակը գրված է մեղադրյալի կողմից և հանձնված է Կզնութի բնակիչներից մեկին տանուտերի օգնականին փոխանցելու համար: Ուղարկելով այդ նամակը՝ ինքը գործել է որպես հասարակության ընտրյալ: 100 ռուբլի հանձնելու մասին Մետրոպի անունով գրությունը գրված է 1905թ. հայ-թաթարական անկարգությունների ժամանակ այժմ բնակության տեղն անհայտ «Սայրո» անունով թուրքական զինվորի⁹⁴ կողմից: Որ նրա Գարեգինի, մեղադրանքը ստեղծված է բացարձակապես Մետրոպ Շահնագարովի գրպարտությամբ և որի կաշառակերության վերաբերյալ նա գյուղացիների խնդրանքով կազմել է խնդրագիր ղեկավարությանը պաշտոնից վերջինիս հեռացման մասին: (Բնագրային դատական գործ, հատոր 30, թթ. 600, 601, հտ. 129, թթ. 4178-4179)

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թթ. 214-216:
Թարգմանություն ռուսերենից:

ԹԻՎ 12

**ՎՃԻՐ
1912թ. հունվարի 11-մարտի 20**

[Կառավարող Սենատը] Հատուկ Ներկայացուցչությունը անմեղ է ճանաչում «Դաշնակցություն» ապօրինի ընկերակցությանը մասնակցության մեջ նրանց վերագրվող գործողությունների անապացուցելիության պատճառով, 144 հոդի (Ո. 127, հոգևորականի որդի Գարեգին Եղիշեի Տեր-Հարությունով):

ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 3, գ. 6, թ. 289:
Թարգմանություն ռուսերենից:

93 Նկատի ունի գյուղի տանուտերի օգնական Շահնագարովին:
94 Փաստաթղթում զինվոր բառը փակագծերում նորից գրված է ռուսերեն՝ зинвор: